Департамент культури і туризму, національностей та релігій
Чернігівської обласної державної адміністрації
КЗ «Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека
імені Софії та Олександра Русових»
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
Чернігівська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Благодійний фонд імені Софії Русової
ГО «Чернігівське обласне відділення Української бібліотечної асоціації»

Софія Русова: сучасні виміри культурної та освітньої спадщини

Збірник матеріалів науково-практичної конференції
м. Чернігів, 19 лютого 2026 р.

До 170-ї річниці від дня народження Софії Русової

Департамент культури і туризму, національностей та релігій
Чернігівської обласної державної адміністрації
КЗ «Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека
імені Софії та Олександра Русових»
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка
Чернігівська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Благодійний фонд імені Софії Русової
ГО «Чернігівське обласне відділення Української бібліотечної асоціації»

Софія Русова: сучасні виміри культурної та освітньої спадщини

Збірник матеріалів науково-практичної конференції
м. Чернігів, 19 лютого 2026 р.
До 170-ї річниці від дня народження Софії Русової

Чернігів
2026

УДК 37(477)(091)092)Русова С.(06)
Р88

Видання збірника конференції здійснено за фінансової підтримки Івана Петровича Чауса, депутата Чернігівської обласної ради, голови Благодійного фонду імені Софії Русової.

Р88 **Софія Русова**: сучасні виміри культурної та освітньої спадщини : зб. матеріалів наук.-практ. конф., м. Чернігів, 19 лютого 2026 р. / Департамент культури і туризму, національностей та релігій Черніг. облдержадмін. [та ін.] ; [упоряд. К. М. Райхіль] ; вступ. ст. Ю. О. Соболь ; відп. за вип. Ю. О. Соболь. – Чернігів, 2026. – 123 с.

У збірнику вміщено тези та повідомлення учасників науково-практичної конференції «Софія Русова: сучасні виміри культурної та освітньої спадщини», яка відбулася 19 лютого 2026 р. до 170-річниці від дня народження Софії Русової у змішаному формат: онлайн (платформа Zoom) та офлайн у Чернігівській обласній універсальній науковій бібліотеці імені Софії та Олександра Русових.

Доповіді опубліковано в авторських редакціях. Відповідальність за дотримання академічної доброчесності, достовірність фактів, статистичних даних, цитувань та посилань, точність викладеного матеріалу повністю покладається на авторів.

УДК 37(477)(091)092)Русова С.(06)

© Чернігівська ОУНБ
імені Софії та Олександра Русових

ЗМІСТ

Соболь Ю. Передмова 5

Примак В. Біобібліографічний покажчик «Софія та Олександр Русови» як форма збереження інтелектуальної спадщини 7

Іваненко О., Плаунова О. Софія та Олександр Русови в історії Чернігівської громадської бібліотеки 13

Крумкач І. Софія Русова – право жінки на голос 23

Якобчук С. Спогади Софії Русової періоду української революції 1917–1921 рр. як історичне джерело 27

Церковняк-Городецька О. Г. Софія Русова – берегиня української освіти 33

Янченко Т. Ідеї Софії Русової як підгрунтя нової української школи 39

Якобчук Н. Педагогічна система Марії Монтессорі у наукових студіях Софії Русової 44

Коваленко О. Софія Русова про засади організації суспільного дошкільного виховання в Україні.....49

Ющенко В. Тернопільський обласний краєзнавчий музей як осередок національного виховання в контексті педагогічної спадщини Софії Русової.....55

Поперечна Л. Позашкільне читання як чинникособистісного розвитку дітей у спадщині Софії Русової.....62

Крутас О. Софія Русова про значення позашкільної освіти та організацію книгозбірень.....68

Дідусенко Г. Біографічний нарис Софії Русової «Григорій Савич Сковорода» 78

Тянутова Т. Софія Русова і бібліотека 21 століття : виховуємо свідому особистість через книгу та гру 84

Каганова І. До питання дослідження життя та діяльності Софії Русової сучасними науковцями та краєзнавцями Чернігівщини.....91

Михида С. «Єлисаветградська історія» Софії Русової.....98

Лісогор Г. Постать Софії Русової у дослідженнях краєзнавців Хмельниччини.....104

Міхно О. Нове видання Педагогічного музею України «Публікації Софії Русової в журналі "Вільна українська школа"(1917–1920)»: задум і реалізація 111

Золотаренко Т. Сторінка «Русова Софія Федорівна (1856–1940)» цифрового ресурсу «Педагоги України та світу» як форма репрезентації педагогічної спадщини в освітньо-науковому середовищі 115

Притиковська Л. Творча спадщина подружжя Русових у фондах відділу зберігання Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Софії та Олександра Русових 119

Передмова

Постать Софії Русової належить до провідних у вітчизняному інтелектуальному, культурно-освітньому громадському дискурсі кінця XIX – першої половини XX століття. Науково-педагогічна, просвітницька та громадсько-політична діяльність Софії Федорівни стала вагомим чинником формування концептуальних засад української національної школи, розвитку дошкільного виховання, утвердження принципів гуманістичної педагогіки та культурно-національної самоідентифікації.

Теоретична спадщина Софії Русової інтегрує європейські освітні ідеї з українською традицією, репрезентуючи цілісну модель виховання особистості на засадах духовності, демократизму та соціальної відповідальності.

Збірник тез науково-практичної конференції «Софія Русова: сучасні виміри культурної та освітньої спадщини» зібрав результати досліджень, спрямованих на комплексне осмислення її інтелектуального доробку в історико-педагогічному, культурологічному, бібліотекознавчому та суспільствознавчому вимірах. У представлених матеріалах порушуються проблеми інтерпретації педагогічної концепції Русової, аналізу її ролі в становленні української освітньої політики, розвитку просвітницького руху, формуванні, національної культури, бібліотечної справи.

Актуалізація спадщини Софії Русової в сучасних умовах зумовлена потребою переосмислення національних освітніх традицій у контексті трансформаційних процесів в українському суспільстві. Її ідеї щодо пріоритетності рідної мови в освітньому процесі, виховання громадянської свідомості, органічного поєднання загальнолюдських і національних цінностей набувають особливої значущості в умовах модернізації освіти та зміцнення культурної ідентичності. Наукова рефлексія над її спадщиною сприяє

поглибленню теоретичних засад сучасної педагогіки, культурної політики та діяльності соціокультурних інституцій.

Матеріали збірника відображають сучасні методологічні підходи до вивчення освіти, засвідчують продуктивність інтеграції історичного досвіду в практику сьогодення та окреслюють перспективні напрями подальших досліджень. Представлені тези фіксують наукові пошуки авторів і водночас формують підґрунтя для розширення професійного діалогу в академічному середовищі.

Видання спрямоване сприяти поглибленню наукового дискурсу довкола спадщини Софії Русової, активізації дослідницьких ініціатив та впровадженню її ідей у сучасну культурну, освітню та громадську практику.

В тезах доповідей збережено повністю авторський стиль написання, відповідальність за достовірність використаного фактичного матеріал зберігається за авторами.

Юрій Соболь,
директор КЗ «Чернігівська
обласна універсальна наукова бібліотека
імені Софії та Олександра Русових»

УДК 001.891:[016:929](477)Русови

Вікторія Примак,

заступник директора з наукової та інноваційної діяльності Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Софії та Олександра Русових

БІОБІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК «СОФІЯ ТА ОЛЕКСАНДР РУСОВИ» ЯК ФОРМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ

Ювілейні дати видатних діячів української культури та освіти є важливою нагодою не лише для вшанування пам'яті, а й для переосмислення їхньої спадщини в контексті сучасних наукових і педагогічних викликів. Популяризація творчої спадщини, висвітлення життєвого шляху та громадської діяльності подружжя Русових. Саме таку мету має біобібліографічний покажчик **«Софія та Олександр Русови»**, підготовлений до 170-річчя від дня народження Софії Федорівни Русової – видатної української педагогині, громадської діячки, фундаторки національної дошкільної освіти.

Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека з 2023 року носить ім'я Софії та Олександра Русових, які були одними із засновників Чернігівської громадської бібліотеки.

Софія та Олександр Русови – яскраві представники української інтелігенції кінця XIX – початку XX століття. Олександр Олександрович Русов (1847–1915), знаний український статистик, етнограф і фольклорист, та Софія Федорівна Русова (1856–1940), визначна педагогиня, письменниця й активна діячка українського громадсько-освітнього руху, зробили вагомий внесок у суспільно-

політичне й культурне життя України означеного періоду, зокрема Чернігівщини, яка стала важливим осередком реалізації їхніх наукових і просвітницьких ініціатив.

Покажчик є комплексним інформаційно-науковим ресурсом, що систематизує життєвий і творчий доробок подружжя Русових, висвітлює їхній внесок у розвиток української педагогіки, статистики, етнографії, національного руху, а також окреслює регіональний – зокрема чернігівський – вимір їхньої діяльності.

Джерельна база та інформаційні ресурси покажчика

Підготовка біобібліографічного покажчика «Софія та Олександр Русови» здійснювалася на основі ґрунтовної джерельної бази, що поєднала фонди провідних бібліотек України та сучасні електронні інформаційні ресурси.

Першочерговим джерелом стали матеріали з фондів Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Софії та Олександра Русових, які забезпечили опрацювання друкованих видань, краєзнавчих публікацій, наукових збірників і періодики, пов'язаних із життям і діяльністю Русових, зокрема в контексті Чернігівщини.

Вагомим інформаційним підґрунтям стали електронні ресурси загальнодержавного рівня, зокрема:

- «Наукова періодика України» на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського – для виявлення сучасних наукових статей, розвідок і досліджень, присвячених постатям Софії та Олександра Русових;

- електронний проєкт «Україніка» (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського), що дозволив розширити джерельну базу за рахунок бібліографічних описів, архівних матеріалів та аналітичних публікацій;

- матеріали електронної бібліотеки «Культура України» (Національна бібліотека Україна імені Ярослава Мудрого), які містять наукові та публіцистичні праці з історії освіти, культури й громадського руху;

- електронна бібліотека «Історична спадщина України» (Національна історична бібліотека України), що забезпечила доступ до цифрових копій рідкісних видань і документальних джерел;

- пошукова система Google Академія, використана для пошуку повнотекстових наукових публікацій, дисертацій, монографій і статей різних років видання;

- оцифровані видання з фондів Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого, що дали змогу залучити матеріали з різних галузей гуманітарного знання.

Комплексне використання друкованих і електронних ресурсів забезпечило повноту бібліографічного охоплення, актуальність інформації та наукову достовірність укладеного покажчика. Такий підхід дозволив не лише систематизувати спадщину Русових, а й інтегрувати її в сучасний інформаційний та науковий простір України.

Бібліографічний опис здійснено згідно з чинними стандартами.

До видання включено 660 джерел, що комплексно репрезентують наукову, педагогічну та громадську спадщину Софії та Олександра Русових. Формування джерельної бази завершено у жовтні 2025 року. З метою полегшення користування покажчиком наприкінці видання подано іменний алфавітний покажчик, який забезпечує оперативний пошук персоналій та необхідної інформації.

Матеріали біобібліографічного покажчика «Софія та Олександр Русови» систематизовано у трьох змістовно взаємопов'язаних розділах, що забезпечують комплексне представлення наукової, педагогічної та громадської спадщини подружжя Русових.

Для зручності користувачів матеріали в межах кожного розділу систематизовано за хронологічним принципом, а в межах одного року – за алфавітом авторів і назв документів. Бібліографічні записи подано з анотаціями

у випадках, коли це сприяє повнішому розкриттю змісту видань.

І розділ. «Русова Софія Федорівна (1856–1940)»

Перший розділ є найбільш розлогим і концептуально структурованим, що зумовлено масштабом і багатовекторністю діяльності Софії Русової – видатної української педагогині, громадсько-освітньої діячки, письменниці та ідеологині національної школи.

У межах розділу виокремлено низку тематичних підрозділів:

1. «Праці Софії Русової» містять її педагогічні, методичні, публіцистичні та мемуарні твори, що демонструють еволюцію її педагогічних ідей.

2. «Література про Софію Русову», «Життя та діяльність Софії Русової» охоплює наукові дослідження, статті та монографії, висвітлює біографічні аспекти, участь у національному русі та громадсько-освітніх ініціативах.

3. «Софія Русова і Чернігівщина» акцентує її зв'язок із регіоном, де реалізовувалися численні освітні й культурні проєкти.

4. «Педагогічна спадщина Софії Русової» репрезентує її концепції національного виховання та гуманістичної освіти.

5. «Навчання і виховання дітей дошкільного віку в теоретико-практичній спадщині Софії Русової» демонструє принципи дошкільної педагогіки та раннього розвитку дитини.

6. «Особистість вчителя у творчому доробку Софії Русової» показує її бачення ролі педагога як морального та професійного авторитета.

7. «Творча реалізація ідей Софії Русової в сучасній педагогічній практиці». Останній підрозділ демонструє актуальність її спадщини в умовах сучасної української освіти.

ІІ розділ – «Русов Олександр Олександрович (1847–1915)»

Розділ присвячено життю, науковій та громадській діяльності Олександра Русова – видатного статистика, етнографа, фольклориста, громадського діяча.

Він містить три підрозділи:

1. «Праці Олександра Русова» – представлено його науковий доробок, статистичні, етнографічні та публіцистичні праці.

2. «Література про Олександра Русова» – зібрано дослідження та публікації, присвячені його життю і діяльності.

3. «Олександр Русов і Чернігівщина» – висвітлено його зв'язок із Чернігівським краєм та внесок у розвиток регіону. Адже саме на Чернігівщині упродовж 1876–1879 років тривали його перші значні статистичні дослідження, відбулося становлення Олександра Русова як статистика.

ІІІ розділ – «Вшанування пам'яті Софії та Олександра Русових»

Розділ присвячено збереженню та популяризації духовної й наукової спадщини Софії та Олександра Русових як визначних діячів української освіти, науки й культури. У ньому висвітлюються форми вшанування їхньої пам'яті на державному та регіональному рівнях.

Окрема увага приділяється присвоєнню їхніх імен закладам освіти й культури, встановленню меморіальних дощок, проведенню наукових конференцій, круглих столів, виставок та просвітницьких заходів.

Особливо зворушливим і символічним є завершення біобібліографічного покажчика родинними світлинами Ліндфорсів-Русових. Ці фотографії виконують не лише ілюстративну, а й глибоку змістову функцію – вони «оживлюють» постаті Софії та Олександра Русових, дозволяють побачити їх не лише як видатних діячів науки й

освіти, а як членів родини, представників інтелігентного українського середовища кінця XIX – початку XX століття.

Родинні світлини відтворюють атмосферу епохи, духовні та культурні орієнтири родини, яка поєднала українські й європейські традиції. Через ці візуальні матеріали розкривається глибина їхнього родинного зв'язку, спадкоємність поколінь, а також те середовище, у якому формувалися їхні світоглядні засади.

Таким чином, фінальна частина покажчика набуває особливого емоційного звучання. Вона підкреслює, що спадщина Русових – це не лише наукові праці й громадська діяльність, а й жива історія родини, що стала частиною української культурної пам'яті.

Біобібліографічний покажчик «Софія та Олександр Русови» виконує не лише інформаційну, а й просвітницьку місію – сприяє збереженню історичної пам'яті, популяризації спадщини родини Русових. Видання стане корисним джерелом для науковців, педагогів, студентів, бібліотекарів і всіх, хто цікавиться історією української культури та громадської думки.

УДК 027.53(477.51)(091)(092)Русови

Ольга Іваненко,

завідувачка відділу наукової інформації та бібліографії КЗ «Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені Софії та Олександра Русових»

Оксана Плаунова,

головний бібліограф відділу наукової інформації та бібліографії КЗ «Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені Софії та Олександра Русових»

СОФІЯ ТА ОЛЕКСАНДР РУСОВИ В ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ

Чернігівська громадська бібліотека була заснована демократично налаштованою інтелігенцією у березні 1877 року на підставі Статуту, затвердженого міністром внутрішніх справ завдяки клопотанню чернігівського губернатора Михайла Дарагана. Згідно Статуту бібліотеки членами-засновниками вважалися ті люди, які надали певні кошти на створення бібліотеки. Заснування Чернігівської громадської бібліотеки – важливий крок для Чернігова, адже книгозбірня стала скарбницею духовних багатств Чернігівського краю. Серед 50-ти засновників бібліотеки були видатні громадські, культурні діячі, педагоги, лікарі, художники, економісти, письменники. Частина з них назавжди закарбувала свої імена в історії України та світу.

Серед них – Софія Русова, видатний український педагог в галузі дошкільного виховання, громадська та освітня діячка, письменниця, історик, етнограф, літературний критик, член Української Центральної Ради, голова Всеукраїнської учительської спілки, одна з організаторів жіночого руху та Олександр Русов – земський статистик,

етнограф та фольклорист, підготував до друку перше повне видання «Кобзаря» Тараса Шевченка, яке вийшло без цензури в Празі, автор багатьох наукових праць і статей. Особливо помітний слід він лишив у громадському житті Києва, Чернігівщини, Херсонщини, Харківщини й Полтавщини.

Тривалий відрізок свого життя подружжя Русових мешкало на Чернігівщині. Тут, на Чернігівщині упродовж 1876–1879 років тривали перші значні статистичні дослідження Олександра Русова, відбулось становлення його як статистика. Він розробив і запровадив разом з Петром Червінським та Василем Варзаром так званий «чернігівський тип» земських статистичних досліджень. Влітку 1876 р. земська управа офіційно запросила Олександра Русова взяти участь у роботі створеного при ній статистичного відділу (бюро). Пізніше до нього з Києва приїхала дружина Софія. У Чернігові Софії Федорівні заборонили керувати дитячим садком, не прийняли і на посаду народної вчительки. Хоча в Києві разом із сестрою Марією вона заснувала перший дитячий садок. Річ у тім, що Софія Русова вважалася не благонадійною, оскільки входила в Києві до українського патріотичного середовища композитора Миколи Лисенка і письменника Михайла Старицького.

Подружжя Олександр та Софія Русови відіграли помітну роль у культурному та громадському житті Чернігова другої половини XIX ст. Необхідно зазначити, що внесок Софії та Олександра Русових у створення та діяльність Чернігівської громадської бібліотеки дуже вагомий. Помешкання Русових стало осередком духовного життя у місті. Ознайомившись з культурним життям Чернігова, Софія здивувалася тим, що в губернському місті відсутня публічна бібліотека. Працювала книгарня Маркуса Кранца, але

вона була мало доступна для багатьох чернігівців. Своїми думками Софія Федорівна поділилася з колегою чоловіка Петром Петровичем Червінським, з яким була знайома ще з Олешні на Ріпкинщині, де знаходився її родинний маєток. Він умів гаряче відстоювати свої переконання.

Одного разу, коли статистики повернулись із відряджень і посходилися на квартирі Русових, Петро Петрович та Софія Федорівна оголосили про свій намір. Ідею було схвалено. Софія Русова згадувала: «До 1876 року в Чернігові не було жодної публічної книгозбірні, ледве яку книжку можна було роздобути в книгарні Кранца. В один із своїх поворотів з повіту статистики вирішили зорганізувати громадську книгозбірню. Скликали на збори всю інтелігенцію, обрали президію – Червинський – голова, я – секретар, Тищинський – скарбник; різними концертами та виставами зібрали потрібні гроші, чимало книжок дістали в тимчасове користування. Довго губернатор не хотів дати дозвіл на відчинення такої громадської бібліотеки, довго директор місцевої гімназії не дозволяв учням і близько підходити до такого небезпечного місця. Але завдяки скурпульозній лояльності першого голови Червинського бібліотека завоювала собі певне становище в громаді. Президія мала змінятись щороку, і кожний раз з боку губернатора виходили різні причіпки, коли треба було затверджувати президію. Взагалі треба було дивуватись скільки ця бібліотека була переслідувана адміністрацією, скільки трусів у ній зроблено за те тільки, що вона давала населенню міста справді гарні книжки» [Русова С. Мемуари. Щоденник. – Київ, 2004. – С. 63].

Необхідно зазначити, що серед 50 членів-засновників бібліотеки переважна більшість була земськими гласними або службовцями. Серед них слід відзначити земських статистиків В. Варзара, О. Русова, П. Червінського та членів

їх родин, які фактично ініціювали та взяли активну участь у реалізації цього проєкту. Саме завдяки пожертвам членів-засновників, які становили ¾ всіх її прибутків, відбулось становлення та функціонування бібліотеки в перші роки існування. До того ж засновники подарували бібліотеці й значну кількість книг з власних бібліотек. До прикладу, особисто Софія Русова зробила свій внесок, надавши на цю справу 7 рублів. Вона брала участь у концертах (акомпанувала українському хору), кошти від яких були використані для відкриття громадської бібліотеки.

Основу книжкового фонду бібліотеки становили книги членів-засновників бібліотеки Олександра Тищинського, подружжя Русових, Василя Хижнякова, які й надалі підтримували її. На першому зібранні членів-засновників бібліотеки 19 березня 1877 року було обрано її правління. Софія Федорівна увійшла до його складу. Згідно зі Звітом Правління Чернігівської громадської бібліотеки за 3 квітня 1877 року Софія Русова була обрана скарбником бібліотеки.

Олександр Русов все своє життя присвятив підйому освітнього рівня українського народу. З ранніх років життя у нього проявилася любов до книги як джерела знань. Вже в 4-му класі гімназії, заробляючи гроші репетиторством, він купував собі книги. І цю любов до книги він проніс через все своє життя.

Своєю плідною діяльністю земський статистик Олександр Русов сприяв становленню і розвитку багатьох бібліотек України, запровадив багато нового в їх роботу, залишивши про себе добру згадку як приклад самовідданого служіння справі. Зокрема, під час першого перебування в Чернігові (1876–1879) Олександр Олександрович входив до складу чернігівської інтелігенції, з ініціативи якої була заснована місцева громадська бібліотека. 15 березня 1877 року Олександр Русов узяв участь у першому установчому

зібранні членів-засновників нового закладу. Заснування і становлення книгозбірні відбувалося здебільшого завдяки пожертвам, і особисто Олександр Русов зробив свій внесок, передавши на цю справу 25 рублів. І надалі Олександр Олександрович підтримував це вогнище знань як фінансово, так і своєю працею та книгами, що виходили з-під його пера. Зокрема, завершуючи в Києві видання своєї праці «Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание», статистик передав декілька примірників до Чернігівської громадської бібліотеки.

Під час другого перебування в Чернігові (1894–1899) Олександр Русов, незважаючи на велику завантаженість статистичною працею, поновив діяльність у громадській бібліотеці і плідно працював у ній. У 1895 році його обрали членом ревізійної комісії, а починаючи з 1896 року Олександра Олександровича щорічно обирали членом правління Чернігівської громадської бібліотеки: 1896 року – завідувачем господарської частини, 1897–1898 роках – секретарем, а 1899 року – головою правління. Навесні 1895 року Софія Федорівна приїхала до Чернігова, де родина Русових жила до 1899 року [Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової. – Чернігів, 2006. – С. 21].

Після сумнозвісного Емського указу 1876 року про заборону українства чернігівська Громада була таємною. Про неї, як цілком діяльну організацію, можна вести мову лише від 1893 року. Досить численну тогочасну місцеву громаду очолював Ілля Шраг. У вчительських колах помітний був український настрій завдяки впливові Бориса Грінченка та Михайла Коцюбинського, що жили тоді в Чернігові. Було організоване вчительське товариство, здійснювалися різноманітні заходи у справі народної освіти, було складено систематичний каталог книжок для народного читання, в який були включені й українські

книжки. Софія Русова брала участь у роботі місцевої української громади, співпрацювала з учительською організацією, організувала курси української історії та літератури, писала популярні твори для народу. Разом із дружиною Олександр Русов турбувався про поповнення книжкового фонду. Подружжя Русових брало активну участь у складанні бібліотечних каталогів, підготовці нарису з історії бібліотеки, присвяченого 20-річчю її діяльності. Щорічні звіти бібліотеки за цей період здебільшого написані рукою Олександра Олександровича. За словами Іллі Шрага, Олександр Русов відіграв ключову роль у розквіті чернігівської бібліотеки. Час перебування його в правлінні бібліотеки був часом найбільш напруженої праці, найбільшого розквіту бібліотеки. Олександр Русов доклав чимало праці на організацію бібліотеки, він упорядкував реєстрацію читачів, належний догляд за її майном, упорядкував читальню, брав діяльну участь в упорядкуванні дитячої читальні, в комісії, яка складала списки книжок і часописів, потрібних бібліотеці. Олександру Русову належала ініціатива проведення різноманітних лекцій на користь бібліотеки. За його діяльною участю організовувалися вечірки та концерти на користь бібліотеки, між іншого, вечірка-концерт, яку дали на користь бібліотеки артисти товариства Садовського з Марією Заньковецькою на чолі.

Про значення Олександра Русова у справах бібліотеки свідчить такий факт: у травні 1898 року він за браком вільного часу відмовився від участі в роботі правління закладу, і тоді 59 членів бібліотеки звернулися до Олександра Олександровича з проханням не робити цього. Про те ж прохало і правління, погоджуючись зняти з нього частину обов'язків. Статистика умовили, він залишився у правлінні. 20 лютого 1899 року Олександра Русова було обрано до складу правління громадської бібліотеки й доручено виконувати обов'язки голови правління.

Таким чином, Софія та Олександр Русови відіграли помітну роль у створенні, становленні та розвитку Чернігівської громадської бібліотеки.

«Раз добром нагріте серце вік не прохолоне», – ці пророчі Шевченкові слова викарбувані на могильних плитах Олександра Русова в Києві і Софії Русової в Празі. Краще не скажеш. Бо дарувати добро людям – було кредом їхнього життя.

6 червня 2023 року на сесії облради депутати ухвалили рішення щодо перейменування головної книгозбірні Чернігівщини на честь української педагогині й громадської діячки Софії Русової та її чоловіка, земського статистика, науковця та громадсько-політичного діяча Олександра Русова. Відтепер бібліотека має офіційну назву – «Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені Софії та Олександра Русових».

Список використаних джерел

1. Грищенко П. В. Головна книгозбірня області: історія, розвиток, перспективи. *Невичерпне джерело знань* : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 125-річчю з часу заснування Черніг. ОУНБ ім. В. Г. Короленка / Черніг. держ. обл. універс. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; [упоряд. Л. В. Феофілова]. Чернігів, 2004. С. 13–20.

2. Дацюк Г. Русови повертаються до Чернігова. *Слово Просвіти*. 2023. 15–21 черв. С. 1.

3. Джус О. В. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940) : наук.-метод. посіб. Івано-Франківськ : НАІР. 2016. 216 с.

4. Духовна скарбниця краю (1877–2002). Вип. 1. Від громадської – до універсальної наукової бібліотеки : іст. нарис / [Л. В. Студьонова] ; Черніг. держ. обл. універс. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. Чернігів : [Черніг. ОУНБ], 2002. 55 с.

5. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової : навч. посіб. для пед. спец. Вузів. Чернігів : Деснянська правда, 2006. 263 с.

6. Клопот В. Внесок С. Ф. Русової в освітньо-культурне життя Чернігівщини. *Матеріали науково-практичної конференції «Перші Фльорівські читання»,* 12 жовт. 2010 р. / ред. О. В. Клімова. Чернігів, 2010. С. 33–34.

7. Котельницький Н. Земська ліберальна фронда Північного Лівобережжя та Чернігівська громадська бібліотека (70–80-х рр. XIX ст.). *Бібліотечне краєзнавство Чернігівщини* : зб. матеріалів ІІ обл. наук.-практ. конф., м. Чернігів, 9–10 жовт. 2019 р. Чернігів, 2020. С. 61–65.

8. Морозова А. З історії Чернігівської державної обласної універсальної бібліотеки ім. В. Г. Короленка. *Сіверянський літопис*. 2015. № 3. С. 106–110.

9. Обласна бібліотека названа іменем Русових. *Світ-інфо.* 2023. 22 черв. С. 16.

10. Олійник Н. А. Внесок Софії Русової у діяльність земств Чернігівської губернії у 90-х роках XIX століття. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*. Серія : Педагогічні науки. 2006. Вип. 39. С. 112–114.

11. Очеркъ развитія Черниговской общественной библіотеки за 20 лѣтъ ея существованія (1877–1896) и Отчетъ Библіотеки за 1897 годъ / [сост.:И. Шрагъ, А. Русовъ]. *Земскій сборникъ Черниговской губерніи*. 1898. № 5. Приложенія. С. 1–116.

12. Рахно О. Олександр Русов. *Чернігівські земці* : (іст.-біогр. нариси). Чернігів, 2009. С. 150–185.

13. Рахно О. Чернігівське губернське земство і питання фінансування Чернігівської громадської бібліотеки. *Краєзнавча діяльність бібліотек Чернігівщини* : обл. наук.-практ. конф. до 25-ї річниці незалежності України, [м. Чернігів] 17–18 серп. 2016 р. : зб. матеріалів. Чернігів, 2016. С. 25–29.

14. Рахно О. Я. О. О. Русов на Чернігівщині. *Людина, суспільство, культура: історія та сучасність :* матеріали ювіл. наук. конф., присвяч. 80-річчю Чернігів. держ. пед. ін-ту ім. Т. Г. Шевченка / редкол.: О. Б. Коваленко (відп. ред.) [та ін.]. Чернігів, 1996. С. 67–68.

15. Рахно О. Я. Олександр Русов і розвиток бібліотечної справи в Україні. *Невичерпне джерело знань* : матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 125-річчю з часу заснування Черніг. ОУНБ ім. В. Г. Короленка / [упоряд. Л. В. Феофілова]. Чернігів, 2004. С. 35–39.

16. Рахно О. Я. По чернігівських стежках Олександра Русова. *Туристично-краєзнавчі дослідження*. Київ, 1999. Вип. 2. С. 565–578.

17. Рахно О. Я. Подружжя Олександр та Софія Русови у суспільно-політичному житті України другої половини XIX – початку XX ст. *Сіверянський літопис.* 2012. № 5/6. С. 131–138.

18. Русанов Ю. До історії Чернігівської громади. *Сіверянський літопис*. 1996. № 6. С. 7–10.

19. Русанов Ю. Чернігівська Громада в громадському русі XIX – початку XX ст. в Україні. *Сіверянський літопис*. 1995. № 3. С. 61–62.

20. Русов О. О. Щоденники та спогади / [упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахно] ; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Черніг. від-ня Ін-ту укр. археографії, Черніг. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України. Чернігів : Десна Поліграф, 2011. 317 с. : фот.

21. Русова С. Мемуари. Щоденник / [упоряд., авт. передм. В. Сергійчук] ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України, Центр. держ. архів громад. об-нь України. Київ : Поліграфкнига, 2004. 543 с.

22. Русова С. Мої спомини / [передм. О. В. Проскура]. Передрук з вид. 1937 р. Київ : Україна-Віта, 1996. 208, [1] с.

23. Самойленко Г. В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові в кінці XIX – на поч. XX ст. *Література та культура Полісся*. 1998. Вип. 10. С. 5–78.

24. Студьонова Л. Софія Русова і громадська бібліотека. *Чернігівський beau monde, або Записки бібліографа.* Чернігів, 2016. С. 122–125 : фот.

25. Черниговская общественная библіотека / [сост.]: А. Свѣчинъ, І. Дроздовъ, Г. Дорошенко, В. Коцюбинская, И. Ивановъ. *Земскій сборникъ Черниговской губерніи*. 1904. № 2. С. 163–187.

26. Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка у документах та матеріалах. Вип. 1 (1877–1945) / Черніг. обл. універс. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Черніг. обл. орг. Нац. спілки краєзнавців України ; [уклад.: І. М. Аліференко, Л. М. Дубовик, О. Б. Коваленко, О. Я. Рахно]. Чернігів : Десна Поліграф, 2017. 267 с. : табл.

27. Чернігівські шляхи Софії Русової. *Українознавство.* 2009. № 3. С. 336–337.

28. Шевченко В., Рахно О. З літопису життя Олександра Русова: становлення. *Сіверянський літопи*с. 2002. № 3. С. 90–94.

29. Шевченко В. Олександр Русов і Чернігівщина. *Сіверянський літопис*. 1995. № 2. С. 50–53.

УДК 94:061-055.2](477)«19»(092)

Ірина Крумкач,
бібліограф-краєзнавець КЗ «Городнянська централізована бібліотечна система» Городнянської міської ради

СОФІЯ РУСОВА – ПРАВО ЖІНКИ НА ГОЛОС

У статті досліджується та описується діяльність Софії Русової, а саме її роль у розвитку та формуванні українського жіночого руху. Особлива увага приділена її активній позиції та громадським поглядам. У статті зазначається, що Софія Русова намагалася показати українську жінку сильною, успішною, прогресивною та незалежною.

Ключові слова: *Софія Русова, фемінізм, жіночий рух.*

Фемінізм… тема, яка ніколи не перестане бути актуальною. Роль жінки – недооцінена: ні в минулому, ні зараз, ні в майбутньому. Саме тому жіночий рух є цікавою проблемою для дискусій ось уже багато років.

За останні півтора століття статус жінок помітно змінився. Те, що ми зараз сприймаємо як належне, – можливість навчатися в університеті, право на майно, виборче право, працевлаштування на ринку праці, репродуктивне планування тощо, – жінки виборювали протягом довгих років у різних країнах світу. Якраз фемінізму – явищу малознаному та «страшному» для більшості суспільства – слід завдячувати таким прогресом.

Фемінізму не варто боятися, бо це про справедливість, гідність і правду, хоч би якою гіркою вона була [1, с. 7–8].

Жіночий рух саме в Україні є окремою ідеєю, оскільки наші жінки готові боротися до кінця і виборювати цю символічну для себе свободу.

Фемінізм як організований жіночий рух, ідеологія і культурна традиція виник в Україні у 80-х роках XIX століття. Першою жіночою організацією вважається «Товариство руських женщин», що його заснувала 1884 року в місті Станіслав (тепер Івано-Франківськ) письменниця та феміністка Наталя Кобринська. У 1887 році вийшов перший жіночий альманах «Перший вінок», який вона видала разом із Оленою Пчілкою. У серії «Жіноча бібліотека» Кобринська видавала твори для жінок, які написали жінки [1, с. 267].

Софія Русова народилась і зросла серед українського народу, але вона, не українка за походженням, все своє свідоме життя присвятила служінню цьому народові, досконало вивчила мову, побут, звичаї, культуру, до глибини душі пройнялася його болями і стражданнями, сповна розділила недолю, стала талановитим виразником думок і прагнень пригнічених і знедолених до волі, свободи, щастя і братерства.

Найхарактерніша риса, властива С. Русовій, – глибокий гуманізм. Словом і ділом боролася вона не лише за права свого народу, але й за права всіх знедолених і пригнічених. В цьому широкому гуманізмові її виховала не кабінетна теорія, а безпосереднє народне життя, висока національна самосвідомість, багатогранний власний життєвий досвід [2, с. 5–6].

Софія Русова є невід'ємною частиною українського жіночого руху, деякі джерела навіть вказують, що вона була однією з перших, хто організував його роботу, хоча дана інформація не є доведеною.

На початку XX століття був найактивніший період у житті Софії Русової, пов'язаний саме з фемінізмом. Якраз тоді в березні 1917-го року сформувалася Українська Центральна Рада, до першого парламенту якої увійшла і Софія Федорівна, окрім неї – ще десять жінок, однією з яких була також уродженка Чернігівщини – Зінаїда Мірна [3].

У той самий час Софія Русова брала участь в українських жіночих організаціях. Особливої уваги заслуговує Український жіночий союз, який був заснований у Києві, однією з керівників якого і була безпосередньо Софія Федорівна. У вересні 1919 р. в Кам'янці-Подільському на з'їзді було створено Українську Жіночу Національну Раду, до якої увійшла й Софія Русова. Її політика визначала насамперед право українців на самовизначення і лише потім – на ґендерну рівність. Жінки – члени організації – звертали увагу на питання рівності статей, але в контексті прав українців як нації. Це виправдано тією ситуацією, в якій українці тоді знаходилися [4, с. 145].

У 1921 році Софія Русова емігрувала закордон, спочатку до Відня, а потім до Чехословаччини. Перебуваючи в еміграції, Софія Федорівна активно пропагувала жіночий рух. У 1924 році в Празі виникла філія Національної ради українських жінок, яка мала підтримувати стосунки з чеськими та міжнародними жіночими організаціями. На чолі філії стояла Софія Русова.

У червні 1923 року розпочав свою діяльність Український жіночий союз, який своїм завданням ставив об'єднання українських жінок в еміграції, підготовку їх до громадської та державної праці. Союз турбувався про долю українських жінок та дітей, організував національні свята, влаштовував різноманітні благодійні заходи, пропагував українську літературу, мову, звичаї, культуру.

У 1937 році за участю Українського жіночого союзу був заснований Всесвітній союз українок, в раду якого ввійшла Софія Русова. Таким чином вона брала активну участь у науковому, культурному, навчально-просвітницькому і громадському житті української міграції в Чехословаччині, намагаючись і там бути корисною своїй країні, своєму обездоленому народові [2, с. 23].

Діяльність Софії Федорівни Русової безпосередньо була пов'язана в першу чергу з педагогікою. Школа займала в її житті ключове місце, вона боролася проти обмеження прав учнів, батьків, учителів. І що найголовніше, вона боролася за те, щоб навчання для хлопчиків і дівчаток здійснювалося разом. Проте жіночий рух і його організація також мали своє місце в її поглядах і ідеях. Її громадська діяльність була направлена на допомогу і підтримку українців, а підтримка жіночого руху займала особливу нішу в її світогляді та діяльності. Саме завдяки Софії Русовій та її однодумцям ми можемо говорити про силу і незламність, незалежність та стійкість, гідність та сміливість українських жінок.

Список використаних джерел

1. Марценюк Т. Чому не варто боятися фемінізму. Київ : КОМОРА, 2018. 328 с.

2. Зайченко І. Педагогічна концепція С. Ф. Русової : навч. посіб. Чернігів, 2000. 234 с.

3. Миронець Н. Жінки в Українській Центральній Раді. *Слово і час*. 1996. № 8/9. С. 52.

4. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. Вінніпег–Мюнхен, 1969. 160 с.

УДК 94(477)«1917/1921»(093)

Світлана Якобчук

кандидат історичних наук, викладач
Відокремленого структурного підрозділу
Київського індустріального фахового коледжу
Київського національного університету
будівництва і архітектури

СПОГАДИ СОФІЇ РУСОВОЇ ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр. ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Мемуари займають важливе місце у джерельній базі наукових досліджень, зокрема у галузі історії та біографістики. Незважаючи на високий рівень суб'єктивності, вони дають можливість не лише з'ясувати інформацію про життєвий та творчий шлях автора, але й дослідити коло його спілкування, знакові події епохи, свідком або безпосереднім учасником яких він був, суспільно-політичні реалії у яких довелося жити та працювати. На особливу увагу заслуговують спогади видатних громадських діячів, науковців, педагогів, митців, літераторів України кінця XIX – першої половини XX століття. Серед таких праць варто виділити спогади Софії Федорівни Русової – відомої подвижниці української освіти, активної громадської та політичної діячки, науковця. Не будучи українкою за походженням, вона була нею за переконаннями і саме Україні присвятила свою багатогранну та плідну працю.

На початку XX ст. Софія Федорівна долучилася до українського національного руху. Була учасницею Товариства українських поступовців, викладачкою Вищих жіночих курсів та Фребелівського інституту у Києві, співзасновницею педагогічного журналу «Світло». Один із напрямків її громадської діяльності у цей період – боротьба

за запровадження дошкільної та шкільної освіти рідною мовою. У період Української революції вона працювала у складі Української Центральної Ради, органах влади доби Директорії УНР. Упродовж 1917–1919 р. Софія Русова – директор департаменту дошкільної і позашкільної освіти Генерального секретарства (Міністерства) освіти. Окрім того, у 1917–1918 рр. вона організовує та очолює Всеукраїнську вчительську спілку, журнал «Вільна українська школа», викладає в Українській науково-педагогічній академії. Створення «Просвіт», курсів з українознавства, підготовка підручників, українізація освіти і розробка проекту єдиної української школи, – це лише частковий перелік громадських справ освітянки [1, с. 153–154].

Від середини 1990-х рр. постать, творча спадщина, у тому числі мемуари С. Русової перебувають у постійному фокусі уваги українських дослідників, зокрема О. Джус, Л. Гонюкової та ін. [2, с. 133–138; 3].

Перебуваючи у вирі громадсько-політичного та культурного життя України у роки Української революції, вона стала учасником та свідком доленосних для країни подій, тому її спогади містять не лише цікаві факти її власної біографії, але й відомості про діяльність громадських і політичних організацій, окремих діячів, атмосферу, що панувала в суспільстві у зазначений період, тощо. Праця С. Русової «Мої спомини», опублікована у Львові у 1937 р., і до нині залишається цінним історичним джерелом. Адже на відміну від редакції спогадів, надрукованих у журналі «За сто літ» (1927–1928 рр.) згадане видання містить відомості про події національно-визвольних змагань і періоду еміграції у житті діячки. У 1996, 2004 і 2018 рр. здійснено перевидання спогадів Софії Федорівни.

У «Моїх споминах» зафіксовано цікаві відомості про діяльність УЦР, особливості політики гетьманату П. Скоро-

падського, підготовку та здійснення повстання на чолі з Директорією, політику Директорії УНР упродовж 1918–1920-х років. Авторка описала багатьох видатних діячів Української революції, висловила власне ставлення до їх діяльності та загалом до подій в Україні. Так, знаходимо інформацію про М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюру, В. Науменка, І. Огієнка, М. Шаповала та інших. Особливо яскраво описано причини неефективності політики Директорії, на думку авторки. Безперечно, спогади С. Русової мають суб'єктивний характер та досить відчутну емоційну забарвленість, однак з їх змісту можна дізнатися про загальний історичний контекст епохи, а також біографічні та просопографічні відомості про учасників українського національного руху 1917–1921 років.

Згадуючи події лютневої революції 1917 р., Софія Федорівна зазначала, що було важко повірити у зміни. У суспільстві панував радісний піднесений настрій що «можуть дати й нам якусь волю, а може й цілковите національне визволення». З повагою вона описувала голову УЦР М. Грушевського, однак наголосила, що «славному історикові бракувало досвіду і широкого політичного і практично урядового», що на той час вона сама вважала злочином [4, с. 178–179].

С. Русова досить критично ставилася до державного перевороту 29 квітня 1918 р. та політики гетьмана П. Скоропадського, адже була переконана, що державність на основі чужої допомоги не може бути стабільною [5]. Разом з тим, натрапляємо на інформацію, що в Україні наростала економічна криза, навесні 1918 р. дещо загальмувалася українізація освіти та поширювалася агітація більшовиків серед населення, що додавало соціальної та емоційної напруги в суспільстві. Можливість їх нового наступу дуже турбувало авторку.

Однак, спогади містять цінні відомості про важливі історичні події 1918 р.: вибух на Звіринці, створення Кам'янець-Подільського університету, заснування Українського Національного Союзу та Директорії на чолі з В. Винниченком, антигетьманське повстання. Також дізнаємося про настрої діячів українського національного руху, більшість з яких постали перед свідомим вибором: «чи підтримувати гетьмана, чи брати участь в уряді». Відповідь на це запитання була переважно заперечною. Так само негативно більшість громадських діячів-українців ставилася до ідеї федералізації з небільшовицькою росією. «Гетьман все більше оточував себе москалями, й почали ширитися чутки, що він проводить переговори про Федерацію з Росією – страшне слово для того часу», – занотувала Софія Федорівна восени 1918 року [5].

Зміст мемуарів свідчить, що повстання проти гетьмана П. Скоропадського було очевидним для української інтелігенції. Вони до кінця не розуміли його політичних кроків і кадрових призначень і були переконані, що в реаліях суспільного життя осені 1918 р., чинять правильно. Лідером антигетьманського повстання С. Русова бачила С. Петлюру: «Ще під час своєї праці в «Союзі Городів» і в Центральній Раді Петлюра придбав велику популярність і серед військових частин, і серед селянства, і ми вірили, що на заклик Петлюри народ повстане» [5].

У спогадах С. Русової знаходимо досить детальний опис відкриття українського університету у Кам'янці-Подільському, яке названо «лишень одна світла подія з часів Гетьманату». Зафіксовані у джерелі відомості доповнюють просопографічний портрет ректора університету І. Огієнка. Софія Федорівна назвала його дуже активним, діяльним, наполегливим, відданим справі українізації освіти, але, разом з тим, підкреслила його високу амбітність та часто-

любство. У мемуарах міститься цікава характеристика цього діяча: «Це була людина дуже амбітна, яка для піднесення свого авторитету не жаліла ані своїх власних сил, ані сил усіх своїх співробітників. Пізніше, за часів Директорії, він довший час з'єднував дві посади – міністра освіти й ректора. Хоч уся праця в міністерстві лежала на плечах П. Холодного, але жодної справи не можна було провести без згоди чи за відомістю Огієнка. І це дуже гальмувало справи, часто спричиняло різні конфлікти. Дріб'язкове честолюбство Огієнка доходило до того, що до нього навіть у звичайних справах не можна було звертатись інакше, як «Пане Міністре» або «Пане Ректоре». Але цю дріб'язковість треба Огієнкові простити й цінити його за надзвичайну працездатність та повну відданість українським справам, які він підтримував часто не без ризика для себе, зостаючись на сторожі їх до останньої хвилини» [5].

Значний інформаційний потенціал мають спогади про прихід до влади та діяльність уряду Директорії УНР. С. Русова наголосила на прискоренні українізації, але її непокоїла відсутність порозуміння між В. Винниченком та С. Петлюрою, що сприяло конфліктності в уряді, та як наслідок призвело до неефективності політики: «Були це різниці й принципіальної й тактичної натури, які довели нарешті до порізнення двох визначних провідників повстання й деорганізації Директорії» [5].

Мемуари Софії Федорівни також дають можливість проаналізувати суспільні настрої в Україні взимку-навесні 1919 р.: російсько-українська війна, евакуація спочатку до Вінниці, а потім до Рівного, зневіра, сум, переживання за дітей, які за різними обставинами не могли бути поруч, майбутнє країни, матеріальна скрута. Дослідниця емоційно згадувала Великдень 1919 р.: «Надійшли Великодні Свята, а грошей ні в кого немає. Настрій препаскудний. Чорним

хлібом (та ще яким чорним!) з чаєм розговілись замість паски. Великодньої ночі, як задзвонили на заутреню, вийшла я з своєї хати на подвір'я – ніч тепла, тополі пахнуть, дзвони гудуть. Стояла й скрізь думкою облетіла. Що тепер у Києві, а що з дочкою на далекій Чернігівщині, як там Юрко, чи вибрався з Кам'янця до приходу большевиків, – він мав їхати з Дм. Дорошенком за кордон. Аж до світу стояла, журилася за всіх і знала, що всі, що були тут зі мною, в Рівному, так само сумують» [4]. Далі у біографії С. Русової був виїзд до Станіслава, де вона, несподівано для себе, змогла зустрітися з сином Юрієм, а за деякий час повернення до Кам'янця-Подільського, що було для неї величезною радістю. Упродовж 1919–1920 рр. вона вела активну громадсько-політичну, зокрема просвітницьку та волонтерську роботу на Поділлі. Долучилася до допомоги українським військовим, упорядковувала дитячі будинки, адже була переконана, що «педагоги мають один обов'язок – берегти від усякого лиха нашу молодь» [5].

Отже, мемуари Софії Федорівни Русової періоду Української революції мають високий інформаційний потенціал, адже дають можливість дізнатися цінні відомості про події національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., цікаві факти життєписів діячів того часу, настрої в суспільстві. Разом з тим, цей документ містить цінний пласт інформації про саму авторку як педагога, громадського діяча та людину свої епохи, тому збагатять джерельну базу досліджень, присвячених її постаті та творчій спадщині.

Список використаних джерел

1. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради : біогр. довід. Київ : Наукова думка, 1998. 254 с.

2. Гонюкова Л. В. Спогади Софії Русової. *Український історичний журнал.* 1998. № 5. С. 133–138.

3. Джус О. Життя і творчість Софії Федорівни Русової (1856–1940) : наук.-метод. посіб. Івано-Франківськ : НАІР, 2016. 216 с.

4. Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ : Поліграф-книга. 544 с.

5. Русова С. Мої спомини. Центр міської історії : вебсайт. URL: https://edu.lvivcenter.org/documents/sofia-rusovas-memories-ukrainian-peoples-republic-2/ (дата звернення: 28.01.2026.).

УДК 37(477)(091)(092)Русова С.

Олеся Георгіївна Церковняк-Городецька

кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, факультету лідерства Військового інституту телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут, консультантка Центру професійного розвитку педагогічних працівників м. Києва

СОФІЯ РУСОВА – БЕРЕГИНЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ

Україна з кінця XIX століття поступово торує шлях до розбудови української національної ідеї, зокрема реабілітації та повернення з небуття багатьох імен духовних провідників нації. Поміж славетної когорти світочів українського духу поважне місце посідає С. Русова – активний громадський, культурно-освітній діяч кінця XIX – початку XX століть, людина прогресивних поглядів, за що свого часу була викреслена з історії українського суспільного життя та затаврована як «українська буржуазна націоналістка». Проте, часи змінились і ми повертаємо собі національну спадщину.

Твори С. Русової гармонійно поєднують культуру викладу матеріалу та методичні, прагматичні поради щодо виховання особистості патріота й громадянина. Її спадщина є знаковою не лише для розуміння і вивчення суспільної думки певного історичного періоду, а й для історії педагогіки.

У 1909 р. С. Русова повертається до Києва, де працює викладачем педагогіки у Фребелівському жіночому інституті. Це той навчальний заклад який готував вихователів дошкільних закладів. В той же час вона викладає французьку мову у Комерційному інституті. Маючи певний досвід педагогічної роботи, С. Русова всебічно вивчає основні зарубіжні теорії реформування школи, створює контури української національної системи освіти. Русова викладає свої думки на шпальтах журналу «Світло», першого україномовного педагогічного журналу, співредактором якого вона власне і була. В публікаціях журналу гострій критиці піддавалась існуюча система освіти, методи виховання і навчання старої школи, що в основі мали примус і авторитаризм, відрив від життя.

В часописі висвітлювалась робота земських шкіл. Описувалось становище вчителів, подавалась інформація про різні освітянські заходи, проводився аналіз педагогічних ідей і погляди відомих педагогів: П. Лесгафта, М. Пирогова, а також українських культурних діячів: Т. Шевченка, Б. Грінченка, М. Драгоманова, П. Житецького, М. Коцюбинського, М. Сумцова та ін. За час існування журналу (1910–1914 рр.) С. Русова опублікувала на його сторінках більш ніж освітніх 100 праць – статей, розвідок, публіцистичних статей, оглядів, методичних заміток, рецензій. Найпомітнішими з них є «Нова школа», «Дитячий садок на національному ґрунті», «Ідейні підвалини школи», «Лесгафт і його педагогічні ідеї», «До сучасного становища народного вчителя», «Думки М. Драгоманова про освіту» та ін. Серед значного

переліку праць можна виділити досить невелику за об'ємом (всього 20 сторінок) брошуру з назвою «Нова школа» (1917). Формально це третє перевидання статті, що в 1914 р. була опублікована спочатку в журналі «Світло», а пізніше, у тому ж році вийшла окремою брошурою. «Велике слово – школа! Се скарб найкращий кожного народу, се ключ золотий, що розмикає пута несвідомості, се шлях до волі, до науки, до добробуту. У вселюдському житті тільки той народ і бере перемогу, який має найкращу школу» [1, 91], – так починає в ній авторка свій розгляд основних підвалин організації виховного процесу в початковій школі.

Вказуючи, що в умовах царської Росії шкільна освіта не відповідала ні національним ні духовним чинникам українського народу, ні педагогічним нормам, а тому руйнувало розум і душу дитини, відривало її від сім'ї, Русова призиває українських педагогів за допомогою нових розробок педагогічної науки формувати справді народну школу, таку «ставить молоду людину на шлях самостійної чесної праці» [2, 81]. Необхідно відмітити, що стаття, хоч і написана досить давно але викладені в ній думки залишаються актуальними й дотепер. Адже, як пише авторка, визначальна мета школи – «збудити, дати змогу виявитися самостійним творчим силам дитини» [3, 82]. Щоб виконати це найкраще, педагог повинен насамперед зрозуміти емоційний стан кожного учня, знати обставини його життя, з'ясувати рівень його знань. Врахувавши ці індивідуальні фактори («…як нема в садку двох кущів однаковісіньких, так нема в клясі двох дітей з однаковими почуттями, думками, здібностями» [3, 83], вчитель може «помалу додавати нове, єднати розірване».

Розвиток мови й думки дитини під час спостережень за найближчим побутовим оточенням та природою, пошуки відмінного і спільного у добре знайомих дитині речах, слухання та складання власних казок, організація історико-природничого музею, широке використання ігор

та драматизації, влаштування цікавих етнографічних свят – лише деякі з описаних авторкою шляхів створення «тієї мережки, яку школа мусить виплести в голові учня з гармонійного поєднання досвіду дитини й нових широких наукових пояснень» [4, 84]. І дійсно, мудрими виглядають, здається, досить прості але глибокі слова, якими закінчує С. Ф. Русова цю свою працю: «Хай навкруги учня будуть речі [5, 80] рідні, щоб він в них кохався, привчався любити все рідне, присвячувати йому всі сили свого духа й тіла. Любов до рідної країни – се перший найкращий крок до широкої вселюдської гуманності, пошана до людей – се вияв самоповаги й бажання собі й другим волі та незалежності. Хай на стіні нашої майбутньої рідної школи висить портрет великого апостола правди й науки – Тараса Шевченка, на вікнах стоять квітки, на стінах рушники з рідним вишиванням, хай у вікна тішать погляд рідні дерева й квіти» [6, 85].

Головною ідеєю, що пронизує всі педагогічні пошуки С. Русової, є формування національної системи навчання. В якості педагога-філософа і педагога-практика вона щиро розуміла, що школа й виховання мають функціонувати у абсолютній відповідності до особливостей і потреб своєї країни. За утворення Української Народної Республіки авторка входить до Центральної Ради і Секретаріату освіти, в якому головувала над дошкільним і позашкільним відділами. Спогади Софії Русової, зокрема періоду Визвольних змагань українського народу, дають можливість глибше зрозуміти настрої та мотиви дій учасників цих подій, подивитися зсередини на процес становлення української державності. 1917–1920 рр. – один із найцікавіших періодів історії України, коли після 300 річного поневолення український народ спромігся проголосити незалежну державу та боротися за її утвердження.

В той час вона писала: «...освіта ставить собі метою – дати всьому людові в країні гармонійний культурний розвиток, який дасть кожній людині певну свідомість своїх громадянських і людських обов'язків» [6, 86].

С. Русова на нараді виступила з доповіддю «Про українізацію педагогічних шкіл». Сама вона брала активну участь в українізації педагогічних шкіл. З її ініціативи і під її керівництвом уже в 1918 р. ввели паралельний виклад предметів українською мовою у Фребелівському інституті, про що вона згадує в своїх працях. При департаменті діяв зразковий дитячий садок, в якому С. Русова раз на тиждень вела предметні уроки.

Вона поширювалась на такі напрямки роботи клубу: активна участь дітей у вирішенні питань внутрішнього життя; організація праці – виконання у майстернях замовлень від населення, робіт для задоволення власних потреб; випуск власної газети (як правило, щотижневика), у якій висвітлювалися новини життя; організація зв'язків із зовнішнім світом – зустрічі з вченими, державними і громадськими діячами тощо.

Велика робота проводилася Міністерством освіти зі створення «Проекту єдиної школи на Вкраїні». С. Русова активно працювала в комісії зі створення «Проекту» до січня 1918 р., а пізніше брала участь у його розгляді. І сьогодні актуальними є думки авторки про те, що «пошана й любов до свого народу виховує в дітях пошану й любов до інших народів», що саме національна система створить підготовку нового покоління особистостей, щиро вірних інтересам народу, патріотів, що здатні вивести народ з культурної, економічної відсталості в ряд високорозвинених цивілізованих націй.

Русова зазначала, що жадання дитини до будь-якої дії – гри, труда чи творчої самодіяльності, є її найбільшим життєвим спрямуванням, «і можна собі уявити, – писала з

цього приводу С. Русова, – який гріх брала на себе стара школа (на жаль, ще існуюча) своїми методами пасивного навчання, нехтуючи всю дитячу рухливість та безпосередню творчість. Це й шкодило тим, що паралізувало живу, самостійну душу дитини, а також псувало характер, бо воля закладається й розвивається лише на ґрунті активності».

Русова виступала за педоцентриський підхід до організації освітнього життя, який розглядала як глибоку індивідуалізацію навчально-виховного процесу, що базувався б на вивченні дитини, її інтересів, схильностей, нахилів, можливостей, біологічних ритмів, тощо.

Педагог наполягала на тому, що сучасна педагогіка в своєму теоретичному дослідженні й у практичній реалізації повинна користуватися науковими настановами філософії, психології, етики, соціології та соціальної психології. Вона була переконана, що центральною відміною нової освіти є те, що вона заснована на особистому зусиллі самої дитини, а її не формують та дресирують зверху за певним шаблоном, а ставлять її перед власним самостійним розв'язанням широкого спектру проблем – і моральних і наукових. А це, в свою чергу, обумовлює розвиток усіх її здібностей, укріплення волі й усіх творчих сил. Коли більшовицький уряд остаточно прийшов до влади С. Русова перестала вірити у можливості національного відродження України.

Список використаних джерел

1. Русова С. Вибрані педагогічні твори / упоряд. та авт. передм. Проскура О. Київ, 1996. 100 с.
2. Там само, с. 82.
3. Там само, с. 96.
4. Там само, с. 83.
5. Там само, с. 87.
6. Там само, с. 86.

УДК 37.091.4(477)Русова С.

Тамара Янченко,

доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки і методики
викладання історії та суспільних дисциплін
Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

ІДЕЇ СОФІЇ РУСОВОЇ ЯК ПІДГРУНТЯ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

Ідеї Софії Русової залишаються надзвичайно актуальними для сучасної освіти, адже вони резонують із викликами XXI століття, гуманізацією навчання, дитиноцентризмом і потребою виховувати вільну, відповідальну особистість. А відтак спадщина Софії Русової має глибоке значення для сучасної освітньої реформи в Україні, зокрема для концепції Нової української школи (НУШ). Її педагогічна система стала морально-філософським і дидактичним підґрунтям для створення школи, орієнтованої на дитину, її розвиток і національну самосвідомість.

У статті «Нова школа» С. Русова так характеризувала майбутню школу: «Нова школа кладе собі за головну мету – збудити, дати змогу виявитися самостійним творчим силам дитини. Виклавши творчу самостійну діяльність дитини, вчитель поширює свідомість учня й тим самим поширює діяльність його, й допомагає йому новими засобами творити як найкраще» [4, с. 208]. Ці думки педагогині суголосні з метою Нової української школи, що полягає у різнобічному розвитку, вихованні та соціалізації особистості, яка усвідомлює себе громадянином України, здатна до життя в суспільстві та цивілізованої взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж жит-

тя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, трудової діяльності та громадянської активності [1, с. 5].

Провідним принципом сучасної освіти є дитиноцентризм. Він є одним із ключових компонентів нової школи [1, с. 7]. У цьому контексті сучасна школа має максимально враховувати права дитини, її здібності, потреби та інтереси, і у такий спосіб на практиці реалізовувати принцип дитиноцентризму [1, с. 17]. У НУШ цей принцип реалізується через орієнтацію на особистісно орієнтоване навчання, створення освітнього середовища, де дитина є активним учасником процесу навчання, врахування індивідуального темпу розвитку дитини та формування її мотивації.

Аналіз педагогічної спадщини С. Русової свідчить, що принцип дитиноцентризму не є новим для української освіти. Видатна педагогиня наголошувала, що освіта має виходити з природних потреб і здібностей дитини, а навчання має бути не примусовим, а цікавим і розвивальним. Вона була прибічницею вільного виховання, що ґрунтується на інтересах дитини й орієнтується на розвиток особистості. «Свобода виховання, – зазначала С. Русова, – не значить необмеженість бажань, а є лише вільне виявлення всього, що є в дитині найкращого, що найліпше сприяє тому, щоб з учнів стали особи дужі, лояльні, правдиві, люди з ясним розумом, чулим серцем і міцною волею» [2, с. 299].

С. Русова вважала, що виховання повинно базуватися на довірі й любові до дитини, а не на покараннях. Вона наголошувала: «В радощах лежить усе світле, що зазнає дитина в своїй молодості, що дає потім втішний спомин дорослому. Треба, щоб школа огорнула дитину ласкою, викликала всі її активні творчі сили, зацікавила до науки, розвинула етичну й громадську свідомість: треба, щоб за шкільні роки учні навчились працювати не з-під погрози екзамену або якихось зовнішніх принад, а через те, що

робота – се природна потреба їхньої здорової вдачі; треба, щоб робота завше була їм цікавою й приємною… Деякі педагоги ще звертають чималу увагу на те, щоб у школі панував завше настрій жвавий, життєрадісний, щоб між учнями й учителем панували товариські відносини й розвивалося гуманне почуття до всіх людей, до всього живого» [4, с. 217]. У НУШ цей підхід відображений у принципі педагогіки партнерства, що передбачає рівноправну взаємодію між учнем, учителем і батьками. В основі педагогіки партнерства, згідно з Концепцією Нової української школи, – спілкування, взаємодія та співпраця між учителем, учнем і батьками. Учитель має бути другом, а родина – залучена до побудови освітньої траєкторії дитини [1, с. 14].

Провідною ідеєю у спадщині педагогині було виховання свідомого громадянина, який любить свою Батьківщину, мову й культуру. Вона зазначала: «Любов до рідної країни – се перший найкращий крок до широкої вселюдської гуманності, пошана до людей – се вияв самоповаги й бажання собі й другим волі та незалежності» [4, с. 218]. Сьогодні НУШ активно формує українську ідентичність, повагу до історії, традицій та державних цінностей. У Концепції Нової української школи звучить ідея, близька до думок С. Русової: «Нова школа буде плекати українську ідентичність. Нова українська школа буде виховувати не лише відповідальність за себе, а й за розвиток і добробут країни та всього людства» [1, с. 19].

С. Русова підтримувала діяльнісний та інтерактивний підходи в організації освітнього процесу – навчання через гру, дослідження, практику [3, с. 103–104]. «І можна собі уявити, – писала С. Русова, – який гріх брала на себе стара школа (на жаль, ще існуюча) своїми методами пасивного навчання, нехтуючи всю дитячу рухливість та безпосередню творчість. Це й шкодило тим, що паралізувало живу,

самостійну думку дитини, а також псувало характер, бо воля закладається й розвивається лише на ґрунті активності» [2, с. 115]. У НУШ перевагу інтерактивних технологій навчання втілено через: проєктну діяльність, інтегровані уроки, розвиток критичного та креативного мислення. У Новій українській школі широко застосовуються методи навчання, засновані на співпраці (ігри, проєкти – соціальні, дослідницькі, експерименти, групові завдання тощо). Учні залучаються до спільної діяльності, що сприяє їхній соціалізації та успішному перейманню суспільного досвіду [1, с. 15].

С. Русова вважала, що педагог – це приклад духовності, культури й любові до дітей. Завдання його діяльності виходять далеко за межі школи і мають велике суспільне значення. Вона наголошувала: «Такої постаті вчителя, постаті нового Моїсея, що виводить свій народ з тенет темряви, несвідомості, поневолення – до нового життя, вимагає сучасний стан України від учителя тої єдиної школи, де має вчитися весь український народ без жодних соціальних обмежень» [2, с. 240]. У НУШ учитель – не контролер, а фасилітатор і партнер у навчанні, який допомагає дитині розкрити здібності. У Концепції Нової української школи вживаються поняття «умотивований учитель», «успішний учитель»: «Школа українська буде успішна, якщо до неї прийде успішний учитель. Він – успішний вчитель та фахівець – вирішить дуже багато питань щодо якості викладання, обсягу домашніх завдань, комунікації з дітьми та адміністрацією школи. До дітей має прийти людина-лідер, яка може вести за собою, яка любить свій предмет, яка його фахово викладає» [1, с. 16].

Отже, ідеї Софії Русової – це не лише історична спадщина, а й актуальна філософія сучасної української школи. Вони допомагають розбудовувати школу, яка виховує вільну,

моральну, творчу особистість, здатну мислити, любити свою країну і змінювати світ на краще. Актуальність ідей Софії Русової полягає в їхній гуманістичній спрямованості та далекоглядності. Вони не лише не застаріли, а й стали ідейним фундаментом сучасних освітніх реформ, зокрема Нової української школи.

Насамкінець зазначимо, що С. Русова мріяла, що «в такій веселій, новій українській школі виростуть дітки на радість і на користь Україні; в такій школі й учитель буде набиратися бадьорості, віри в свою роботу, буде ставити собі метою не те, щоб позбутися гаразд тієї чи іншої ревізії, а те, щоб діти стали справді добре вихованими, стали розумними й зробились, дійшовши зросту, добрими і корисними громадянами своєї батьківщини» [4, с. 218].

Список використаних джерел

1. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf.

2. Русова С. Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. / за ред. Є. І. Коваленко. Київ : Либідь, 1997. Кн. 2. 320 с.

3. Русова С. Дидактика. Прага : Видавниче Товариство «Сіяч», 2025. 194 с. URL: https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11364/file.pdf.

4. Русова С. Нова школа. *Вибрані педагогічні твори* / С. Русова. Київ : Освіта, 1996. С. 207–218.

УДК 37.091.4Монтессорі М.

Надія Якобчук

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник науково-методичного відділу Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури та заповідних територій

ПЕДАГОГІЧНА СИСТЕМА МАРІЇ МОНТЕССОРІ У НАУКОВИХ СТУДІЯХ СОФІЇ РУСОВОЇ

«…найдорожчий скарб у кожного народу – його діти, його молодь, й що свідоміше робиться громадянство, то з більшою увагою воно ставиться до виховання дітей, до забезпечення їм найкращих умов життя»
С. Русова «Теорія і практика дошкільного виховання». Прага, 1924 р.

В останні десятиріччя, в умовах розвитку альтернативної освіти та творення Нової української школи, відродилися дослідження наукової діяльності та творчої спадщини видатного італійського педагога Марії Монтессорі. Упродовж 1990-х–2020-х рр. українські науковці опублікували ряд статей, навчальних посібників та дисертаційних досліджень, присвячених аналізу педагогічних ідей, технологій М. Монтессорі, їх впровадженню у національну систему дошкільного виховання та початкової освіти, а також формування освітнього середовища для дітей з особливими потребами. Відомими дослідниками творчої спадщини М. Монтессорі в Україні нині є І. Дичківська, О. Сторонська, Г. Міленіна, М. Чепель, Н. Дудник, А. Ільченко, М. Родненок та інші. Упродовж 2023–2025 рр. було упорядковано біобібліо-

графічний покажчик «Марія Монтесорі (1870–1952)» та перевидано українською мовою її працю «Освіта і мир» [1; 2].

Уперше педагогічні ідеї видатного італійського педагога почали привертати увагу української освітньої спільноти наприкінці XIX – на початку XX століття. Про них дискутували учасники засідань аристократичних салонів та автори публікацій у фаховій періодиці («Дошкільне виховання», «Учительське слово»). Однією з перших до дослідження діяльності, творчого доробку та педагогічної системи М. Монтессорі звернулася Софія Федорівна Русова – педагог, засновниця перших українських дитячих садків, літературознавець, співробітник багатьох українських журналів, громадський діяч, організатор українського жіночого руху. У численних статях, доповідях, звітах дослідниця схвально оцінювала концепцію М. Монтессорі як «найкращу новішу систему навчання і виховання» та використовувала її технології у власній роботі. Водночас, вона неодноразово наголошувала, що педагогічні принципи та новації італійського педагога мають бути адаптовані до національних традицій виховання, темпераменту та менталітету українських дітей: «Принцип Монтессорі правдивий – не треба тільки доходити в здійсненні його до краю» [3, с. 173–174].

Ґрунтовний аналіз педагогічної системи Марії Монтессорі здійснено у працях С. Русової «Дошкільне виховання» (1918), «Колись і тепер» (1927), «Нові методи дошкільного виховання» (1927), «Сучасні течії в новій педагогіці» (1932), «Глобальна метода в народних школах Чехословаччини» (1933). Софія Русова підтримувала низку поглядів М. Монтессорі, зокрема «уважливе ставлення до дитячої душі», «пошана повної самостійності дитини», «стриманість самої керівниці – ані зайвих поцілунків, ані непотрібної допомоги, тільки необхідна поміч, потрібні пояснення і якомога менше

слів», «глибоке спостереження над психікою дитини» [3, с. 174]. У Монтессорі-педагогіці С. Русовій імпонував принцип вільного виховання дитини, формування самостійності, пробудження її власних інтелектуальних сил.

Свої перші зауваги до педагогічних ідей та системи М. Монтессорі дослідниця презентувала у праці «Дошкільне виховання» (1918 р.). Надалі ця проблема буде об'єктом її наукових студій, надрукованих наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років.

У 1927 р. С. Русова опублікувала ґрунтовну статтю «Колись і тепер». У цій праці розкрито еволюцію формування, принципи організації на національній основі та забезпечення кваліфікованими педагогічними кадрами системи дошкільного виховання в Україні у першій половині XX століття. Софія Федорівна зазначала, що в «наші часи існують дві системи початкового навчання і виховання – Монтессорі та Декролі» і намагалася знайти обґрунтовану відповідь на питання «Яка з них більш була б відповідна темпераментові української дитини, яка б з них краще сприяла б її найширшому інтелектуальному розвиткові?» [4, с. 19].

Позитивно оцінюючи комплекс вправ для розвитку та навчання дитини, вона критикувала дидактичний матеріал для занять у Монтессорі-садках і школах, через його штучність та спрямованість на автоматичне виконання завдань. Дослідниця вважала, що систематичні вправи та завдання у дошкільних установах та початковій школі мають сприяти розвитку уяви та пізнавального інтересу дітей. Також наголошувала, що у педагогічній системі Монтессорі замало уваги приділено читанню оповідань, поезії, спостереженням за явищами природи, рухливим іграм, а також досить ускладнене вивчення музики. Софія Федорівна зазначала, що ноти доцільно вивчати у школі, а у садочку варто зосередитися на розвитку

ритміки, слуху, шляхом вивчення простих пісень та слухання мелодій, зіграних на музичних інструментах тощо.

На відміну від Марії Монтессорі, Софія Русова вважала, що головне завдання дошкільної установи – соціалізація дитини, адже дитячий садок – це гармонійний колектив зі спільними інтересами, захопленнями, працею, а не зібрання окремих особистостей. «Ми мусимо у Монтессорі взяти її принцип індивідуальної свободи, але знаючи національний нахил нашого темпераменту, не можемо занадто концентруватися на прикметах індивідуальної особливості, а мусимо як можна більш соціалізувати наших дітей іграми (більш усього) та спільними працями» [4, с. 20].

В іншій праці дослідниці «Нові методи дошкільного виховання», також надрукованій у 1927 р., міститься окремий розділ «Система Монтесорі». У ній С. Русова наголошує на ключових положеннях педагогічної концепції М. Монтессорі та здійснює детальний критичний аналіз її педагогічної системи. Вона звертає особливу увагу на процес формування освітнього середовища у дошкільних Монтесорі-закладах у Італії, з метою визначення перспектив її впровадження в Україні [5, с. 83–87].

У 1932 р. Софія Русова опублікувала ґрунтовне комплексне дослідження «Сучасні течії у новій педагогіці». Один із його розділів має заголовок «Метод Монтессорі та Декролі». У цій праці міститься обґрунтована відповідь на питання «Що таке метод Монтессорі?», а також критична оцінка ключових педагогічних принципів Монтесорі-педагогіки. Педагогічні принципи М. Монтессорі названо «синтезою нової педагогіки», в основі якої «пильна увага до фізичного розвитку дитини, вважливе відношення до кожної окремої індивідуальности дитини» [6, с. 374].

У цілому діяльність, доробок та педагогічна концепція Марії Монтессорі були високо оцінені у наукових

студіях Софії Русової. Вона вважала педагогічну систему італійського педагога новаторською та ефективною. На думку дослідниці, її можна інтегрувати у національну систему дошкільного виховання та початкової освіти, адаптувавши та вдосконаливши відповідно до потреб та традицій української етнокультури та менталітету. Софія Русова також визначила ключові риси української моделі дошкільної Монтесорі-освіти: «Але в наших дошкільних установах мусить панувати мова – в формі розвитку дитячої мови, як виразу власної думки, власної уяви дитини; в формі оповідань народного фольклору; в формі загадок, драматизацій, виучування віршів. У нашому садку мусить панувати природа, діти мусять стояти до неї якнайближче, спостерігати її явища, плекати рослини, кохатися в красі природи. У наших дитячих установах мусить панувати наша рідна пісня!» [4, с. 20].

Джерела та література

1. Марія Монтессорі (1870–1952) : біобібліогр. покажч. / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; упоряд.: Л. Д. Березівська та ін. Вінниця : Твори, 2025. 354 с.
2. Монтессорі М. Освіта і мир. Київ : 7БЦ, 2023. 163 с.
3. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори. Київ : Освіта, 1996. 303 с.
4. Русова С. Колись і тепер. *В 25 роковини Української Захоронки.* Львів : Товариство «Українська захоронка», 1927. С. 5–21.
5. Русова С. Ф. Нові методи дошкільного виховання. Прага : Сіяч. 1927. 120 с.
6. Софія Русова: з маловідомого і невідомого / упоряд.: О. Джус, З. Нагачевська. Ч. І : «Несторка української педагогічної літератури…». Івано-Франківськ : Гостинець, 2006. 456 с.

УДК 373.2.035(477):37.091.4Русова С.

Олена Коваленко

доцент, кандидат педагогічних наук,
Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка,
факультет педагогічної освіти,
кафедра дошкільної освіти

СОФІЯ РУСОВА ПРО ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ДОШКІЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ

Нашим завданням було опрацювання психолого-педагогічної спадщини видатного педагога і громадської діячки С. Русової та виокремлення засад організації суспільного дошкільного виховання.

Це питання знайшло своє відображення у монографіях С. Русової «Дошкільне виховання», «Теорія і практика дошкільного виховання», «Нові методи дошкільного виховання», «Дидактика» та окремих її статтях «В дитячому садку». «Колись і тепер», «Діточі малюнки», «Сучасна мрія виховання», «Роль жінки в дошкільному вихованні», «Моральні завдання сучасної школи» та ін.

Засади організації суспільного дошкільного виховання фактично склали концепцію українського дитячого садка, опрацьовані С. Русовою. До основних засад видатна педагогиня відносить наступні: 1) мету і завдання дитячого садка, 2) своєрідність дитячого садка; 3) принципи дошкільного виховання дітей; 4) зміст роботи з дітьми дошкільного віку [3].

Цінно те, що кожне питання організації українського дитячого садка опрацьовується С. Русовою теоретично і доводиться до рівня практичних рекомендацій на тлі ґрунтовного огляду тогочасних вітчизняних досліджень, аналізу

світової філософської і педагогічної думки, – підкреслює О. Проскура.

Питання концепції українського дитячого садка загалом і засад організації дошкільного виховання в Україні, зокрема, були і є предметом дослідження таких науковців, як: Л. Артемова, А. Богуш, О. Губко, О. Джус, І. Зайченко, Є. Коваленко, Н. Копиленко, Н. Маліновська, З. Нагачевська, І. Пінчук, Т. Поніманська, О. Проскура, О. Савченко, В. Сергеєва, О. Сухомлинська та ін.

Дошкільне виховання у працях С. Русової розглядається як ланка в системі шкільної і позашкільної освіти. Однак ця ланка має і свої виразні особливості, які виявляються як у загальній атмосфері педагогічного процесу («…тут не має бути атмосфери школи, дисципліни…»), так і у змісті, і в методах роботи з дітьми [4].

Розкриваючи мету і завдання дошкільного виховання, С. Русова стверджувала, що «дитячий сад – це установа цілком самостійна, яка має свою власну, незалежну, високу цінність» [9]. Вона писала, що не треба дивитись на дошкільне виховання тільки як на підготовку до школи. Дошкільне виховання дає дітям найкращі засоби прожити вік у найбільш сприятливих для їх розвитку умовах, прожити радісно, набираючись цікавого знання й непомітно дисциплінуючи свою вдачу, навчаючись шанувати громадянство. Багаторічний досвід показав, що надмірне спрямування педагогічного процесу в дитячому садку на підготовку до школи істотно збіднило дошкільне дитинство. На сьогодні більшість педагогів усвідомили цю похибку і спрямування діяльності закладів дошкільної освіти змінилось.

Основу концепції українського дитячого садка, опрацьовану С. Русовою, складає система вимог, засадничих принципів.

Серед них першою виступає вимога наукової відповідності виховного процесу, його зумовленості науковим даним

щодо психофізичного розвитку дитини, щодо методів, адекватних для здійснення завдань виховання дітей певного віку. Саме цю вимогу С. Русова визначає як основну. Вона писала, що дитячий садок «має організовуватися на підставах науки, відповідно до сучасних певних принципів психології і педагогіки» [6; 9]. Розвиваючи цю проблему С. Русова додає: «Взагалі можна сказати сміливо, що все виховання, все навчання тепер – на підставі даних психології...» [7].

Наступна вимога до організації українського дитячого садка, опрацьована С. Русовою, полягає у тому, що пріоритет у вихованні маленької дитини має родина, і це потрібно враховувати під час організації дитячого садка. Вона писала, щоб організувати корисний для виховання і жвавий дитячий садок, «треба ставити його якнайближче до сімейних обставин дитини, треба спілкуватися з дитиною материнською мовою… Тільки тоді справжня освіта опанує дитячою голівонькою…, не риючи прірви між своїм і чужим, між сімейним і шкільним життям». Викладаючи вимоги до вихователя дитячого садка, С. Русова зазначала, що хороший вихователь піклується не тільки про умови життя дитини у садочку, але й про згуртування батьків та матерів навколо дитячого садка: «Головне завдання вихователя – об'єднати їх в один широкий гурток, зацікавлений в найдорожчих своїх інтересах, в розвитку своїх дітей» [4; 6].

Наступна вимога – індивідуалізація виховного процесу в дитячому садку, його відповідність вікові і природі дитини. «Індивідуалізація – то є перша вимога справедливого виховання», – підкреслювала С. Русова [6].

Характерною особливістю педагогічної концепції С. Русової є те, що в центрі її стоїть особистість, дитина з її природженими задатками, здібностями, потребами, бажаннями. Шляхом аналізу праць і думок дослідників, С. Русова дає відповідь на запитання: що таке особистість, індивідуальність?

Які головні умови, фактори і шляхи її формування та розвитку? Саме цьому питанню вона присвятила розділ «Знання дитини» у монографії «Дошкільне виховання» [6] та розділ «Що таке дитина?» у монографії «Теорія і практика дошкільного виховання» [9]. Ця ж проблема висвітлюється С. Русовою майже в усіх її працях.

Між поодинокими дітьми, підкреслювала С. Русова, існують дуже великі відмінності, а тому це треба враховувати педагогу, а отже, все навчання й виховання повинно бути пристосоване до особистості дитини, набрати індивідуального спрямування [9]. Вона писала, що «…виховання є ніщо інше, як свідоме слідкування за природнім розвитком дитини, щоби лише деякими, наукою схваленими, засобами давати йому той напрямок, що дитину перетворює в найкращу людину в індивідуальному і соціяльному відношенню» [6]. Особливо за індивідуальний підхід до дітей С. Русова виступала на початковому етапі навчання, в роботі з маленькими дітьми: «…поруч з загальними умовами первісного навчання стоїть ще психологічна вимога індивідуалізації навчання» [9].

Наступна вимога до організації дитячого садка, за С. Русовою, полягає у тому, що дитячий садок має бути весь пройнятий національним духом свого народу [3].

Дитячий садок, за переконанням С. Русової, має закладатись так, як колись у XVI–XVII столітті закладалась національна школа – на демократичному ґрунті [5]. Розвиваючи цю позицію, С. Русова подає філософсько-психологічний аналіз характерних рис українського народу, його особливостей [5].

Поділяючи погляди К. Ушинського, який у 50–60-ті роки XIX ст. висунув принцип народності у вихованні, обґрунтував його і намагався впровадити у своїй діяльності, С. Русова теж відстоювала ідею національної спрямованості виховання.

С. Русова ж, розвиваючи ідеї К. Ушинського, ще на початку XX століття обґрунтувала засади національного дошкільного виховання, а її думки про те, що лише національне виховання є надзвичайно впливовою силою у формуванні національного характеру, національної психології людини, набули актуальності у наші дні.

Ця вимога до організації українського дитячого садка, опрацьована С. Русовою, становить органічне поєднання надбань зарубіжної педагогічної думки, досягнень тогочасної вітчизняної науки та народної педагогіки (культурно-історичного досвіду рідного народу, народних традицій, звичаїв та обрядів).

Висуваючи ідею українського дитячого садка, С. Русова ставить питання: «Чи можлива взагалі в дитячій установі яка-небудь національно продумана й впроваджена система виховання?», і тут же дає відповідь: «Не тільки можлива, а й повинна бути застосована з перших же моментів розвитку дитини» [5].

Вона була переконана, що оскільки національна система виховання, яка ґрунтується на підвалинах культури рідного народу, якнайбільше сприяє формуванню освіченості та інтелігентності як складових духовності людини, то розпочинати таке виховання потрібно з «дитячої колиски».

Актуально звучать думки С. Русової про виховання дітей «на рідному ґрунті»: «Усе приміщення дитячого садка з його окрасою має казати дитині: ти – українець, навкруги тебе рідна земля – Україна, рідний тобі народ, ти мусиш знати свій край, знати, що твій народ створив героїчного, вічного, прекрасного» [5].

Зіставляючи засади організації національного дошкільного виховання С. Русової і положення сучасних нормативних документів, доходиш висновку, що їхня принципова спільність засвідчує загальнофілософську і педагогічну

виваженість, прогностичність засадничих принципів, які були визначальним багато десятиліть тому, зазнали нівелювання і тепер опрацьовується знову.

Наявність цих засад організації українського дитячого садка у працях С. Русової є важливим доказом правильності пошуків сьогодні.

Список використаних джерел:

1. Зайченко І. В. Про педагогічний світоч Софії Русової. Монографія. 2-е вид., переробл. та доп. Чернігів, 2024. 500 с.

2. Зайченко І. В. Етапи формування концепції національної дошкільної освітий національного дошкільного виховання у творчій спадщині Софії Русової. *Софія Федорівна Русова: вчена, педагог, просвітянка, громадська й державна діячка, публіцистка, «мама в родині й господиня-матір в народі»* : матеріали круглого столу членів громадської організації «Асоціація освітян імені Софії Русової», присвяченого 85-річчю світлої пам'яті та 169-річчю з дня народження С. Ф. Русової. Ріпкінський ліцей імені Софії Русової. 5.02.2025 р. / упоряд.: І. В. Зайченко, Н. М. Корж, за ред. проф. І. В. Зайченка. Ріпки, 2025. 112 с.

3. Пшеврацька О. В. Психолого-педагогічні засади організації суспільного дошкільного виховання в працях С. Ф. Русової : дис. на здобут. наук ст. канд. пед. наук, 13.00.08 – дошкільна освіта. К., 2002. 185 с.

4. Русова С. В дитячому садку. Полтава. 1919. 20 с.

5. Русова С. Дитячий сад на національному грунті. *Світло*. 1910. Кн. 3. С.44–54.

6. Русова С. Дошкільне виховання. Катеринослав. 1918. 164 с.

7. Русова С. Нові методи дошкільного виховання. Прага : Сіяч. 1927. 112 с.

8. Русова С. Роля жінки в дошкільному вихованні. *Рідна школа*. Львів. 1936. Ч. 6. С. 84–86.

9. Русова С. Теорія і практика дошкільного виховання. Прага : Український громадський видавничий фонд. 1924. 124 с.

УДК 069:908(477.84-25)]:37.015.31:172.15

Вероніка Ющенко

старший науковий співробітник
Тернопільського обласного краєзнавчого музею

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ ЯК ОСЕРЕДОК НАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ В КОНТЕКСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ СОФІЇ РУСОВОЇ

Провідною ідеєю педагогічної системи Софії Русової є національне виховання, спрямоване на формування свідомого українця, який глибоко знає й любить свій народ, мову, культуру та історію. У центрі її концепції стоїть дитина з природженими задатками, здібностями й талантами, що мають розкриватися в середовищі рідної мови, народних традицій, багатого духовного й культурного життя. Духовне виховання Русова розглядала як поєднання морального, естетичного й національно-патріотичного компонентів, на основі яких формуються внутрішня гідність, почуття відповідальності та любов до Батьківщини.

Особливого значення вона надавала національним святам, звичаям, обрядам та родинним традиціям, які, на її думку, природно вводять дитину в духовний світ народу й «ваблять красою й простотою». Сім'ї, що зберігають і відзначають народні свята, створюють для дітей емоційні враження, які залишають глибокий слід у свідомості та пов'язують їх із рідною культурою; настрій, насичений релігійними,

естетичними й патріотичними переживаннями, стає основою високої ідейності та справжньої любови до народу.

У працях, присвячених дошкільному й шкільному вихованню, Русова підкреслювала, що національна система освіти неможлива без розвиненої позашкільної сфери, де дитина й молодь безпосередньо доторкаються до живої культури, природи й історії рідного краю. У праці «Позашкільна освіта. Засоби її переведення» вона окреслила широкий спектр позашкільних інституцій – бібліотеки, читальні, народні університети, гуртки, курси, екскурсії та музеї – як важливі чинники формування національної свідомості. Особливе місце відводила музеям, які мають бути не «мертвими сховищами речей», а дієвими центрами популяризації науки й культури; вона виокремлювала науково-мистецькі музеї, музеї рідного краю та педагогічні мандрівні музеї, наголошуючи, що саме музеї рідного краю зберігають локальні природні й історичні цінності та формують цілісне бачення свого середовища. Екскурсія, на її думку, є невід'ємною частиною навчання і потребує підготовки вчителя, чіткої мети, продуманої програми, пояснення експонатів і підсумкового обговорення, що сприяє формуванню національної свідомості, світогляду, естетичного смаку й моральних якостей дитини [1, с. 70–74].

Тернопільський обласний краєзнавчий музей за своїм змістом і структурою відповідає цьому розумінню музею рідного краю. У його фондах міститься найповніше в регіоні зібрання пам'яток історії, етнографії, побуту та природи Тернопільщини: археологічні знахідки, колекції народного одягу, предмети традиційного побуту, стародруки, ікони, скульптури, документи, світлини, матеріали про національно-визвольну боротьбу й сучасну війну. Постійні експозиції вибудувані за розділами природи, стародавньої та давньої історії, нової й новітньої історії, що дозволяє

послідовно показати розвиток краю від найдавніших часів до сьогодення.

На основі цієї експозиційної бази музей розгортає широку освітню діяльність для дітей і молоді: екскурсії, тематичні заняття, інтерактивні програми, науково-краєзнавчі конференції, майстеркласи, воркшопи. Щороку тисячі школярів беруть участь у таких заходах, де експозиції стають наочним матеріалом для вивчення історії та природи рідного краю, а контакт з автентичними предметами культури забезпечує той «живий дотик» до минулого, який Софія Русова вважала незамінним для національного виховання, хоча сам музей діє, виходячи з потреб громади та сучасних викликів [2].

Важливий напрям сучасної роботи музею – патріотичні та героїко-меморіальні експозиції. Серед них – виставка «Ніколи не казав: «Вперед, хлопці!», завжди: «За мною!», присвячена Герою України Сергію Королю «Махно» [3], та проєкти до Дня захисників і захисниць України, а також патріотичні години «Українські добровольці – символ нескореності вільної нації» [4] і тематичні уроки «Щоб козачатами зростати, треба про козацтво знати» [5]. Через особисті речі, документи, світлини, фрагменти спорядження й художні матеріали ці експозиції створюють простір емоційного співпереживання, де патріотизм постає як конкретний життєвий вибір людей, а не лише як гасло. Сучасна війна вписується тут у ширший контекст боротьби українців за свободу в XX–XXI століттях, а музей паралельно виконує волонтерську й інформаційну функції, збираючи артефакти сьогоднішньої боротьби та залучаючи громаду до підтримки фронту.

Інший важливий напрям – популяризація життя й творчості діячів Тернопілля. Виставка «Шлях, окреслений століттям», присвячена Петрові Тимочку [6], «Світоч знань

землі Тернопільської» присвячена Петрові Медведику [7], а також експозиційні й презентаційні проєкти, пов'язані з вивченням історії місцевих парафій, митців і просвітян, створюють простір, у якому біографії земляків стають дієвим виховним ресурсом [8]. Такі заходи роблять ідеї культурної праці, служіння громаді й духовної відповідальності зрозумілими й близькими для дітей і молоді, що узгоджується з тезою Русової про виховання на прикладі людей рідного краю.

Помітне місце посідає робота з народними традиціями, дитячою творчістю й обрядовістю. Майстеркласи з виготовлення ангеликів, різдвяних павуків, дідухів, новорічних зірок [9], писанок [10], декоративних свічок [11], а також виставки пов'язані з лялькою-мотанкою «Князівни та княгині України» та майстеркласи з мотанок Олени Митулинської, Оксани Юськів, Зоряни Жерної та Олени Ширан [12], поєднують демонстрацію колекцій із можливістю для дітей власноруч творити обереги [13]. Учасники дізнаються про символіку й історію цих предметів, а водночас переживають традицію через особисту творчість, що формує стійкі естетичні й моральні враження, пов'язані з рідною культурою.

Мистецький вимір діяльності музею втілюється у виставках локальних майстрів, зокрема у сфері декоративно-ужиткового мистецтва. Персональні експозиції, як-от «Мереживо – мистецтво гармонії. Дивовижний світ гачкових картин» [14], а також численні покази живопису, графіки й текстилю демонструють багатство форм локальної творчості, укоріненої в традиції. Споглядання таких творів розвиває в дітей і молоді відчуття гармонії, смак, увагу до форми, кольору й орнаменту, а знайомство з майстринями мережива, вишивальницями, гончарями й художниками показує, що культура твориться людьми з їхнього власного

середовища. Це спонукає до переходу від пасивного споглядання до активної участі в творчості й продовження традицій, що відповідає ідеї виховання діяльної, ініціативної особистості.

Важливу роль відіграють також проєкти, спрямовані на осмислення регіональної ідентичності та міжкультурного діалогу. Виставковий проєкт «Тернопільщина: світло для світу» представляє край як осередок значущих культурних, духовних і наукових ініціатив, демонструючи внесок місцевих митців, науковців, духовенства й громадських діячів у ширший культурний простір [15]. Інші експозиції, присвячені міжнаціональній злагоді та культурному різноманіттю, показують, як різні етноси й конфесії, пов'язані з Тернопіллям, спільно творили його історію, формуючи у відвідувачів толерантність і повагу до інших культур.

У підсумку, Тернопільський обласний краєзнавчий музей, розвиваючи свою діяльність відповідно до потреб громади та викликів часу, фактично реалізує ті засади, які Софія Русова формулювала щодо ролі музею в національному вихованні. Через виставки, екскурсії, майстеркласи, квести, науково-краєзнавчі й мистецькі заходи він утверджує пріоритет рідної мови й культури, спирається на традиції, мистецтво, живі приклади героїв і творчість дітей, сприяючи формуванню духовно стійкої, національно свідомої й відповідальної особистості – того «нового українця», про якого мріяла Русова.

Список використаних джерел:

1. Русова С. Ф. Позашкільна освіта. Засоби її переведення. (Лекції, читані на Позашкільнім Факультеті Київського Педагогічного Інституту). Київ : Видавниче товариство «Дзвін», [1918]. 88 с. URL: https://escriptorium.karazin.ua/handle/1237075002/2702.

2. Тернопільський обласний краєзнавчий музей : офіційна сторінка у Facebook [Електронний ресурс]. URL: https://www.facebook.com/museumternopil1913?locale=uk_UA (дата звернення: 25.12.2025).

3. Тернопільський обласний краєзнавчий музей : офіційна сторінка у Facebook [Електронний ресурс]. URL: https://www.facebook.com/share/r/16yusznhvp/ (дата звернення: 25.12.2025).

4. Тернопільський обласний краєзнавчий музей : офіційна сторінка у Facebook [Електронний ресурс]. URL: https://www.facebook.com/events/702700888522744 (дата звернення: 25.12.2025).

5. Тернопільський обласний краєзнавчий музей : офіційна сторінка у Facebook [Електронний ресурс]. URL: https://www.facebook.com/share/r/1Dmq8Y6N7n/ (дата звернення: 25.12.2025).

6. Тернопільський обласний краєзнавчий музей : офіційна сторінка у Facebook [Електронний ресурс]. URL: https://www.facebook.com/share/15yD57jWqp/ (дата звернення: 25.12.2025).

7. Тернопільський обласний краєзнавчий музей : офіційна сторінка у Facebook [Електронний ресурс]. URL: https://www.facebook.com/share/15yD57jWqp/ (дата звернення: 25.12.2025).

8. Тернопільський обласний краєзнавчий музей : офіційна сторінка у Facebook [Електронний ресурс]. URL: https://www.facebook.com/share/p/1AkEzda1gs/ (дата звернення: 25.12.2025).

9. Тернопільський обласний краєзнавчий музей : офіційна сторінка у Facebook [Електронний ресурс]. URL: https://www.facebook.com/share/p/1AQPK4KGqJ/ (дата звернення: 25.12.2025).

10. Тернопільський обласний краєзнавчий музей : офіційна сторінка у Facebook [Електронний ресурс]. URL: https://www.facebook.com/share/p/1GvRCRJhhS/ (дата звернення: 25.12.2025).

11. Тернопільський обласний краєзнавчий музей : офіційна сторінка у Facebook [Електронний ресурс]. URL: https://www.facebook.com/share/p/1EpCmCWb73/ (дата звернення: 25.12.2025).

12. Тернопільський обласний краєзнавчий музей : офіційна сторінка у Facebook [Електронний ресурс]. URL: https://www.facebook.com/share/r/1Ag1eyRC8V/ (дата звернення: 25.12.2025).

13. Тернопільський обласний краєзнавчий музей : офіційна сторінка у Facebook [Електронний ресурс]. URL: https://www.facebook.com/share/p/16m1NPji7i/ (дата звернення: 25.12.2025).

14. Тернопільський обласний краєзнавчий музей : офіційна сторінка у Facebook [Електронний ресурс]. URL: https://www.facebook.com/share/p/1BknZRzTaS/ (дата звернення: 25.12.2025).

15. Тернопільський обласний краєзнавчий музей : офіційна сторінка у Facebook [Електронний ресурс]. URL: https://www.facebook.com/share/p/17ucVeXn4a/ (дата звернення: 25.12.2025).

УДК 37.091.64:028.1](477)(092)Русова

Лідія Поперечна

головний бібліотекар
сектору енциклопедичних досліджень
науково-дослідного відділу
Національної бібліотеки України
імені Ярослава Мудрого

ПОЗАШКІЛЬНЕ ЧИТАННЯ ЯК ЧИННИК ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ У СПАДЩИНІ СОФІЇ РУСОВОЇ

Проблема позашкільного читання набуває особливої актуальності в умовах реформування загальної середньої освіти та реалізації концепції Нової української школи. Сучасні виклики, пов'язані зі зниженням читацької активності дітей і молоді, зумовлюють потребу не лише в пошуку нових педагогічних рішень, а й у ґрунтовному переосмисленні національної педагогічної спадщини.

У цьому контексті особливу наукову цінність має спадщина Софії Русової (1856–1940) – видатної української педагогині, теоретика і практика дошкільної, шкільної та позашкільної освіти [1]. Саме вона однією з перших в українській педагогіці теоретично обґрунтувала позашкільне читання як системний засіб розширення освіти, розвитку мислення й формування особистості дитини, а не як випадкове або допоміжне явище.

Позашкільне читання забезпечує вільне й добровільне залучення дитини до книжки поза межами обов'язкових програм. Воно покликане не лише поглиблювати здобуті в школі знання, а й формувати сталу внутрішню потребу в читанні як життєву стратегію.

Українські педагоги та бібліологи кінця XIX – початку XX століття вважали самостійне позашкільне читання

основою самоосвіти та духовного розвитку. Проте саме С. Русова надала цим ідеям системного теоретичного обґрунтування, поєднавши педагогіку, психологію дитячого читання та бібліотекарство. Її підхід цілком відповідає сучасним освітнім орієнтирам: дитиноцентризму, формуванню читацької компетентності, розвитку критичного мислення й уміння навчатися впродовж життя.

У педагогічній концепції С. Русової позашкільне читання постає фундаментальним інструментом національного виховання та інтелектуального розвитку – «золотим ключем», що відкриває шлях до зрілості особистості поза межами формальної школи. У самостійному читанні вчена вбачала органічне продовження освіти, спрямоване на глибоке осмислення та внутрішнє засвоєння знань. Вона наголошувала, що досягти високих результатів у навчанні неможливо без постійного звернення до додаткової літератури.

Особливо показовою є її теза про нетривкість грамотності без систематичного самоосвітнього читання: «Учні, які навчаться грамоті, але не матимуть книгозбірень і книжок, скоро забудуть її» [5, с. 14]. Це твердження має глибоке теоретичне значення, позаяк у ньому закладено розуміння читання як умови збереження й розвитку інтелектуального потенціалу дитини, що прямо перегукується із сучасними дискусіями про кризу читання.

Основні аспекти концепції позашкільного читання вчена виклала у працях «Нова школа» (1913), «Українські дитячі книжки» (1913), «Про колективне та групове читання» (1917), «Позашкільна освіта. Засоби її переведення» (1918) та ін.

Русова вважала, що у «вселюдському житті» переможе лише той народ, який через книгу та освіту зможе долучитися до здобутків науки й культури. У праці «Позашкільна освіта: засоби її переведення» вона визначила книгу голов-

ним джерелом поглиблення знань: «…скрізь позашкільна освіта спирається перш за все на книжку, на книгозбірню», а відтак окреслила завдання: зробити з кожної бібліотеки «…справжній освітній осередок, де книжка б не лежала мертвим інвентарем, а вносила б серед людності цікавість, потяг до знання…» [5, с. 44].

Вчена розглядала самостійне читання як активну форму навчальної діяльності й наголошувала, що справжній розвиток можливий лише тоді, коли «…виявляється самостійна праця розуму». Звідси її вимога організовувати процес так, щоб читання не зводилося до поверхового перегляду тексту, а сприяло аналітичному мисленню та вмінню порівнювати.

Педагогиня також акцентувала на важливості спільного обговорення прочитаного як інструменту соціалізації та глибшого розуміння тексту. Для реалізації цієї мети вона розробила специфічні методики, викладені у праці «Про колективне та групове читання» [6].

Важливе місце в концепції С. Русової посідають настанови щодо формування кола самостійного дитячого читання, викладені, зокрема, у праці «Нова школа» [2]. Вчена наголошувала на необхідності ретельного добору літератури з урахуванням віку дітей та особливостей місцевості, де вони мешкають. Особливу увагу вона приділяла психологічному впливу творів на емоційну та інтелектуальну сфери дитини. Для учнів молодших класів Софія Русова рекомендувала обирати видання («книжечки»), невеликі за обсягом й гарно оздоблені малюнками, які б відповідали їхнім пізнавальним можливостям: «треба ж уважно вибирати перший позашкільний матеріал для читання учнями, вимагати переказу цих книжок, розмовляти з ними про зміст книжки, прислухатися до тих вражень, які діти виносять

з тої або іншої книжки, який смак у того або іншого учня» [2, с. 10]. Вона пропонувала вводити в дитяче читання різні типи книжок: белетристичні (казки, оповідання, романи, вірші); популярно-наукові з природознавства, історії, географії, про мандрівки і т. п. й наголошувала на пізнавальному потенціалі цих видань для поглиблення шкільних знань.

С. Русова виступала за створення високоякісної української книги, яка б відповідала психологічним особливостям дитини та базувалася на національному ґрунті [3, с. 20]. Вона стала однією з перших, хто теоретично обґрунтував вимоги до науково-популярних видань для самоосвітнього читання дітей: такі книжки «…мусять як найближче додержуватися наукової правди, найновіших висновків науки… бути написані найпростішою, ясною, виразною мовою, без важкої чужомовної термінології» [7, с. 46]. Аналізуючи тогочасні видання для дітей, дослідниця вказувала на гостру потребу в літературі з природознавства, яка б допомагала учням поглиблювати знання, здобуті на уроках. Вона наголошувала: «Історичне й географічне навчання мусить дати дитині таку загальну підготовку, яка б допомогла б учневі поширювати далі шкільні знання читанням історичних й географічних книжок…» [2, с. 11]. Для створення якісних добірок такої літератури вона закликала авторів писати твори для дітей, пропонувала адаптувати для дитячого читання класичні наукові праці видатних авторів, таких як Брем, Фабр, Антонович, Грушевський та інші. Водночас вона зауважувала, що реалізація цієї програми потребує значних зусиль, зокрема в дослідженні та популяризації історії України, її опису, позаяк матеріали для цього знайти було вкрай складно. Ці принципи вона реалізовувала у власних творах, а також у редакторській і видавничій діяльності, передусім у започаткованих нею

серіях «Позашкільне читання», «Книжки для колективного читання» (видавництво «Українська школа»).

Принципово важливим є те, що С. Русова теоретично обґрунтувала ідею педагогічного керування позашкільним читанням, не заперечуючи свободи вибору, а спрямовуючи її. Учена підкреслювала, що читання поза школою має бути добровільним і цікавим, орієнтованим на «педоцентризм» – потреби та інтереси самої дитини: *«Книжка має відповідати душевним і інтелектуальним вимогам кожного читача,… викликати його цікавість далі по тому питанню, яке вона розв'язує»* [5, с. 44]. Саме з цих позицій вона укладала каталоги, покажчики та рекомендаційні списки літератури, зокрема «Покажчик до позашкільного самостійного читання» [4].

Окреслюючи ключові завдання самостійного позашкільного читання, С. Русова, з-поміж іншого, наполягала на необхідності виховання в дітей читацької культури: *«треба навчити учнів «читати»,… ставити читання так, щоб воно не було пасивною, але цілком активною працею»* [2, с. 10]. Радила дослухатися до думок дітей, щоб дізнатися про їхні читацькі смаки, підтримувала ідеї про необхідність комплексного вивчення дитячої книжки й особливостей читача-дитини.

Особливе місце в концепції С. Русової належить бібліотеці як осередку для продовження шкільної освіти. Вона підкреслювала необхідність постійної співпраці вчителя й бібліотекаря, їхньої спільної відповідальності за формування читацької самостійності й культури читання дітей. Вчена наголошувала, що: *«Робота бібліотекаря не лише в тому, щоб видавати та приймати книжки, а в тому, щоб дати кожному придатну книжку, організувати розмови, бесіди з поводу тієї або другої книжки...»* [5, с. 44].

Отже, Софія Русова першою в українській педагогіці системно обґрунтувала позашкільне читання як педаго-

гічний феномен і потужний засіб особистісного розвитку дитини. Вона розглядала цей процес як цілеспрямовану діяльність, покликану розвивати інтелектуальні, моральні та естетичні якості особистості.

Теоретичні напрацювання С. Русової дають підстави вважати діячку основоположницею української теорії позашкільного читання, у якій воно постає засобом поглиблення освіти, розвитку мислення та становлення цілісної особистості. Ідеї вченої зберігають свою наукову й практичну цінність і в сучасних умовах. Вони є важливим підґрунтям для розроблення сучасної концепції самостійного читання здобувачів загальної середньої освіти.

Список використаних джерел

1. Поперечна Л. А. Русова Софія Федорівна. *Українська бібліотечна енциклопедія.* URL: https://surl.lu/pffxab.
2. Русова С. Нова школа. *Світло*. 1914. № 7/8. С. 3–16.
3. Русова С. Популярно-народная украинская литература и учебники. *Для народного учителя*. 1908. № 14. С. 18–20.
4. Русова С. Покажчик до позашкільного самостійного читання. *Вільна українська школа.* 1917. № 1. С. 57–52.
5. Русова С. Позашкільна освіта : засоби її переведення : лекції, читані на позашк. ф-ті Київ. пед. ін-ту. [Київ] : Дзвін : Укр. шк., [1918?]. 89 с. URL: https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=9309.
6. Русова С. Про колективне та групове читання. Київ : Укр. школа, 1917. 20 с. URL: https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=14738.
7. Русова С. Українські дитячі книжки. *Світло*. 1913. № 4. С. 43–48.

УДК 37.091.4(4770)Русова.:008

Олександра Крутас,

бібліотекар соціокультурного центру
Харківської державної бібліотеки ім. В. Г. Короленка
м. Харків

СОФІЯ РУСОВА ПРО ЗНАЧЕННЯ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ТА ОРГАНІЗАЦІЮ КНИГОЗБІРЕНЬ

Анотація. *У статті розкрито педагогічні, просвітницькі та бібліотекознавчі ідеї Софії Федорівни Русової, пов'язані з розвитком читання, організацією книгозбірень і системи позашкільної освіти. Коротко висвітлено внесок Софії Русової у теоретичне обґрунтування дитячого читання, організацію бібліотечного обслуговування дітей та дорослого населення, а також її діяльність у видавничій сфері.*

Ключові слова. *Софія Русова, позашкільна освіта, народні бібліотеки, дитяче читання, книгозбірні, просвітницька діяльність.*

Софія Федорівна Русова – видатний педагог і громадський діяч, вірна і талановита дочка України, яка присвятила своє життя творенню національної системи виховання і освіти. Повертаючи народові її ім'я, повертаються її праці й ідеї.

У творчій спадщині Софії Русової міжвоєнної доби умовно можна виділити кілька груп творів, які відображають її світоглядні позиції та різнобічні подобання. Найчисленнішу серед них становлять праці педагогічної тематики. Вони охоплюють широкий спектр проблем: місце та роль освіти у долі різних народів і держав – до визначення її мети і завдань, окреслення найважливіших структурних компонентів, шляхів розбудови. Широке коло порушених питань об'єднує спільна ідея: навчання

й виховання у кожного народу, зокрема й українського, повинні бути рідномовними та вестися в національному дусі.

Повчальною для сучасників є позиція жінки-державника, яка понад 60 років тому заявила: «У народі, що живе вільно, є дві святині: власна школа й власне військо. Школа дає зброю проти злиднів, проти приниженого стану серед других народів; військо – то певна оборона незалежності й волі народу».

Центральне місце в багатогранній педагогічній спадщині вченої займає концепція української національної системи освіти і національного виховання, в межах якої отримали своєрідну інтерпретацію найважливіші, фундаментальні теоретико-методологічні проблеми – мета, завдання, зміст, методи, принципи, форми освіти, навчання й виховання. У центрі педагогічної концепції вченої перебуває дитина з її природженими задатками, здібностями, можливостями, талантами. Головне завдання виховання – забезпечення розвитку відзначених чинників, а також національної самосвідомості і загальнолюдської моралі; формування соціально зрілої, працелюбної, творчої особистості, здатної до свідомого суспільного вибору і збагачення інтелектуального, духовного, економічного, соціально-політичного і культурного потенціалу свого народу.

Серед ключових принципів педагогічної концепції Русової: гуманізм, демократизм, народність, природовідповідність, культуровідповідність, особистісно орієнтований підхід, соціальна обумовленість виховання та загальнолюдські цінності.

Виховний ідеал Русової: виховання гармонійної людини на засадах любові й пошани до найкращих національних традицій.

Особливо актуальною в роботах Софії Русової була тема розвитку позашкільної освіти. Першими формами позашкільної освіти виявилися народні бібліотеки й шкільні книгозбірні.

У 70-х роках почали засновуватися шкільні книгозбірні, але користуватися ними могли учні, що закінчили своє навчання в школі – книжка стала входити в народне життя, але й тут книжка не могла вільно ширитися, бо всяку книгозбірню доводилося складати лише за каталогом, ухваленим так званим «Ученим Комітетом», який дуже небагато книжок дозволяв ширити по народних читальнях та книгозбірнях, та й самі книжки були мало цікаві за змістом, а за напрямком мали консервативно-патріотичний характер.

Разом зі шкільними книгозбірнями відкривалися й народні. В Україні більше дбали про розвиток народних бібліотек на Харківщині й Чернігівщині, але ці книгозбірні мали невелике освітнє значення, бо українські книжки заборонялися, а в російських люди мало розумілися й селяни книгозбірні дуже мало відвідували.

З самих перших часів існування земської початкової школи земства намагалися якомога більше розповсюдити в народі книжок. Але в перші часи книжок не було – ні популярних, ні дитячих, великий відсоток людей задовольняли себе або релігійними, або лубочними. Але й ці книжки купувалися з невеликою охотою, бо вважалося марною витратою. Знаючи це, земства визнали способом поширення книжок роздачу їх безплатно, аби люди знайомилися з книжкою і зацікавилися нею.

Слідом за книгозбірнями земства почали заводити іншу форму позашкільної освіти – народні читання. Первісною формою їх були недільні або вечірні читання, на які приходили не тільки самі школярі, а й взагалі дорослі люди на селі.

Проводилися читання дуже обережно щодо вибору книжок і доручалися лише певним з урядового погляду особам. По других містах було дуже тяжко дістати дозвіл для тих, хто організовував читання – чи то земство, чи міська управа, чи приватне товариство. І тільки в 1914 році були видані правила про організацію народних читань. Правда, вони підлягали дуже суворій регламентації, але на них можна було спиратися, організовуючи читання по містах і селах.

Деякі земства давали кошти (ігновки) на цю форму позашкільної освіти. Наприклад, Полтавське земство з 1894 року давало 100 крб., Харківське з 1896 року по 1100 крб.

У 1907 році старі правила були визнані зайвими й народні читання були підведені під закон як звичайні прилюдні зібрання, але заборони й перешкоди не припинилися й після цього.

Тільки перед революцією вони проводилися серед робітничого і серед сільського люду, бо необхідно було мати вістки з війни і пояснення до військових подій. Тому це вивело народні читання на новий рівень, більш просвітній.

Софія Русова зробила неоціненний огляд стану позашкільної освіти в різних державах і країнах: Англії, Франції, Данії, Швеції, Фінляндії, і їх зразок для нас дуже корисний. Ці школи ставили своїм завданням не тільки подати учням знання, а, головне, викликати сонну індивідуальність, ласку до краси, свідоме відношення до свого оточення.

Досить цікава ще одна форма позашкільної освіти – це мандрівні мистецькі виставки, що організуються в Німеччині.

В Італії про освіту дорослого населення більш всього дбають книгозбірні, різні виклади, вечірні школи. В Сербії також існували школи для дорослих – урядові (міністерські).

Найкраще для селянської освіти працювали в Галичині наші українські «Просвіти».

Львівська «Просвіта» заклалася в 1868 році, коли вся освітня справа належала виключно клерикалам з партії так званих «москофілів», ворожих до національного відродження русинів.

Львівське товариство «Просвіта» за 40 років своєї діяльності так багато зробило, що має право на видатне місце серед слов'янських освітніх товариств.

За час від 1891 року до 1908 року «Просвіта» організувала 2048 читалень по всіх філіальних відділеннях, які працювали дуже активно.

«Просвіта» була найкращою школою політичної свідомості русинського народу, до цього часу досить занедбаного.

Знали про неї в глухих кутках Галичини, її допомога була активною в різних культурних, економічних і політичних випадках.

«Просвіта» влаштовувала школи, курси, національні свята – жіночі, сільськогосподарські [4, с. 186].

У педагогічній спадщині С. Русової особливе місце посідають ідеї щодо організації й облаштування бібліотек.

У своїх виступах, рецензіях, оглядах публікацій, статтях – «Українські земства в справі заведення народної освіти» (1911), «Організація книгозбірень», «Народні читання і виклади», «Засоби поширення книжок» (у праці «Позашкільна освіта: засоби її переведення», 1918), «Народні бібліотеки й читальні в Чехії» (1922) та інших, детально аналізувала стан бібліотечного будівництва [1, с. 171].

Вона висувала ідею розгортання мережі бібліотек, запропонувала територіальні межі охоплення бібліотеками населення: «можливий район для користування книжками – 4–5 верст, але краще, щоб кожне село мало свою бібліотеку-читальню, дбало про її розвиток і використовувало її якнайширше».

Радила організувати одну районну бібліотеку на 15 тис. мешканців, і при кожній школі – книгозбірню.

Вважала, що читачі-діти потребують особливих умов бібліотечного обслуговування.

Як пише у своїх працях про організацію дитячих бібліотек Софія Русова, бібліотекар повинен бути в постійних відносинах з учителем, щоб знати, що саме треба учням читанням доповнити, пояснювати з того, що вони вчили в класі.

Бібліотека завжди мусить бути продовженням школи, і школярі мусять там бути найчастішими гостями.

Ідеї створення дитячих бібліотек Софії Русової перегукуються з ідеями Любові Хавкіної, відомої української бібліотекознавиці і бібліографки.

Перші на території нинішньої України курси з підготовки бібліотечних кадрів розпочали роботу 17 червня 1918 року у Харкові – за активного сприяння Хавкіної.

За дорученням і за рахунок губернського земства курси були організовані комітетом з позашкільної освіти ХТГ за сприянням харківського відділення Російського бібліотечного товариства.

Головною метою курсів була підготовка бібліотекарів земських, народних і громадських бібліотек.

Слід відзначити, що Любов Борисівна Хавкіна була також фундатором дитячого відділу ХГБ (Харківська громадська бібліотека, нині – Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка) – першої спеціалізованої дитячої бібліотеки в Харкові (1916).

На загальних зборах ХГБ вона виступила з доповіддю «Дитячі читальні-бібліотеки та сучасні бібліотечні ідеали», її було обрано членом комісії з улаштування цього відділу в бібліотеці.

«Бібліотека, – пише досвідчена у цій справі Любов Хавкіна, – мусить не тільки задовольняти вже існуючу

потребу, але викликати її й піднімати, вона мусить шукати сама читача і захоплювати його, виховувати свідомого читача, викликати в нього свідоме змагання до книжки, як до засобу самоосвіти, а не тільки розваги. І це змагання треба виховувати з дитячих років» [4, с. 189].

15 грудня 1916 року, за фінансової підтримки Харківської міської управи, було відкрито дитячий відділ, призначений для обслуговування дітей віком від 4 до 14 років.

Він забезпечував бібліотечно-бібліографічну підтримку дитячих закладів, займався рецензуванням літератури та вивченням психології дитини.

Як перша у Харкові бібліотека для дітей, відділ під керівництвом Є. Мартинової за два роки здобув статус однієї з провідних дитячих бібліотек країни.

Бібліотечна діяльність Софії Русової була невід'ємною частиною її просвітницької та педагогічної праці, спрямованої на розвиток національної культури та читання.

Надзвичайно насиченим був харківський період життя Русової.

Тут Софію Федорівну захопила робота у видавничому комітеті «Общества грамотности», членами якого була значна частина місцевої інтелігенції.

Завдяки зусиллям Софії Русової було налагоджено видавництво дешевих книжок, спрямованих на загальний розвиток малоосвічених читачів.

Серед книжок, що побачили світ завдяки заходам видавничого комітету, Софією Русовою були написані: «Жанна д'Арк», «Сестра Катерина: Рассказ об одной доброй англичанке», «Странник Григорий Саввич Сковорода: Биографический очерк», «Добрые люди старого времени на Руси», «Братства в Юго-Западной Руси: Исторический очерк», «Карл Великий».

Після повернення на Чернігівщину (кін. 1870-х – поч. 1880-х рр.) Софія Русова організувала в Чернігові першу громадську бібліотеку та проводила активну просвітницьку роботу серед населення [8, с.127].

Вона брала безпосередню участь у розбудові першої в Києві спеціалізованої бібліотеки для дітей заснованої Д. Ю. Доброю.

Русова була однією з перших в Україні, хто науково обґрунтував засади дитячого читання.

У праці «Про колективне та групове читання» (1917) вона висвітлила психолого-педагогічні аспекти роботи з книгою.

Ця праця Софії Русової присвячена важливому в усі часи питанню дитячого читання.

Авторка викладає загальні вимоги до дитячої книжки, дає поради вчителю з організації дитячого читання рідною мовою, методики проведення бесід про прочитане, спостереження за мовним розвитком учня.

Перебуваючи у Празі (з 1923 р.), Софія Русова була активним членом Українського товариства прихильників книги, продовжуючи популяризувати українські видання за кордоном.

Русова розглядала бібліотеку не просто як книгосховище, а як важливий центр позашкільної освіти та духовного самовдосконалення особистості.

Софія Русова – педагогиня світового рівня. Її педагогіка базується на глибокому знанні вітчизняних і зарубіжних педагогічних і психологічних теорій.

Софія Русова, палко відстоюючи ідею національної освіти, водночас творчо аналізуючи зарубіжний досвід, намагалася виокремити ті ідеї, які б сприяли реформуванню української освіти на основі найсучасніших наукових досягнень.

Софія Федорівна Русова – видатний представник демократичної педагогічної думки України. Вона віддала своє життя справі пробудження в українського народу національної самосвідомості, створенню національної системи освіти і дошкільного виховання.

Як гасло звучить і сьогодні заклик Софії Русової: «В наші часи бути гарним педагогом – це бути справжнім реформатором майбутнього життя України, бути апостолом Правди й Науки. Тільки великими зусиллями таких апостолів Україна матиме чесних діячів – патріотів, вмілих практичних робітників і соціально об'єднану, інтелектуально розвинену народну масу» [11, с. 16].

Іменем Софії Русової названі вулиці в багатьох українських містах, але мало хто з перехожих та мешканців знає, хто ця видатна українка.

18 лютого, в день її народження, з доброю пам'яттю згадуємо історію чернігівки, яка по суті заклала основи української системи освіти, розробила перші українські підручники, створила Союз українок, видавала Шевченка, боролася з русифікацією і була справжньою українкою, при цьому не українка за походженням.

Відповідно до Указу Президента України у липні 2005 р. Міністерство освіти і науки України запровадило нагрудний знак «Софія Русова».

Ним нагороджують наукових, науково-педагогічних і педагогічних працівників за значні особисті успіхи у галузі дошкільної та позашкільної освіти.

У листопаді 2006 р. Чернігівська обласна рада заснувала щорічну обласну премію імені Софії Русової.

У 2009 р. на Чернігівщині створено приватний благодійний фонд імені Софії Русової.

Фонд реалізує багато добрих справ: відновлюється садиба С. Русової, встановлено пам'ятний знак просвітительки, її іменем названо майдан в її рідній Олешні. Фонд

надає допомогу малозабезпеченим дітям, вихованцям шкіл-інтернатів та надає особливу підтримку Олешнянській школі, в якій свого часу викладала Софія Русова і яка тепер носить її ім'я.

Список використаних джерел

1. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової : монографія. Київ, 2016. 216 с.

2. Мельник О. Є. Актуалізація освітньо-філософської спадщини С. Русової в умовах реформування української освіти : монографія. Чернігів : Десна, 2013. 132 с.

3. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Серія соціально-педагогічна. Вип. 5 : Просвітницька діяльність Софії Русової : [матеріали Міжнар. наук. симп., присвяч. 150-річчю від дня народження]. Т. 1. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2006. 244 с.

4. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори : у 4 кн. / за заг. ред. Є. І. Коваленко. Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2008. Кн. 3. 240 с.

5. Софія Русова / упоряд. та наук. ред.: Д. Герцюк, П. Сікорський. Львів : Бадікова Н.О., 2017. 164 с. (Серія: «Видатні українські педагоги». Вип. VIII).

6. Русова С. Ф. Про колективне та групове читання. – Київ, 1917. 20 с.

7. Хавкіна Л. Б. Дитячі читальні-бібліотеки та сучасні бібліотечні ідеали. Харків, 1916.

8.Русова С. Мемуари. Щоденник. К. : Поліграфкнига, 2004. 544 с.

9. Софія Русова: З маловідомого і невідомого / упоряд. З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ : Плай, 2012. Ч. 3 : «Я не поетеса… Я не вчена… Я громадянка». 604 с.

10. Коваленко О. А. Розвиток бібліотечної справи в Україні кінця XIX – початку XX століття. Харків : ХДАК, 2010. 120 с.

11. Софія Русова – педагог, державний діяч, просвітитель : до 155-річчя від дня народження : бібліогр. покажч. К., 2010. 176 с. (Серія «Видатні педагоги світу»; Вип. 6).

УДК 929:[1+37+82](477)Сковорода Г.

Ганна Дідусенко,

головний бібліотекар відділу краєзнавства
Полтавської обласної універсальної наукової
бібліотеки імені І. П. Котляревського

БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС СОФІЇ РУСОВОЇ «ГРИГОРІЙ САВИЧ СКОВОРОДА»

Софія Федорівна Русова – видатна українська педагогиня, письменниця, літературознавця та громадська діячка. Вона увійшла в історію української педагогіки як автор оригінальної концепції національного виховання. У радянській Україні її ім'я як педагога «буржуазно-національного напрямку» було майже забуте, а посилання на її праці подавалися дуже обмежено. І лише в роки незалежності ми отримали змогу повернути непересічну творчо-педагогічну спадщину цієї талановитої жінки.

Приємно зауважити, що пані Софія та її родина, протягом чотирьох років перебуваючи на Полтавщині (1899–1903), залишила значний слід у суспільно-політичному житті Полтави. Як згадувала сама С. Русова «…мене вже чекали (в Полтаві – авт.), щоб організувати дитячий садок…» [1, с. 170]. Окрім виховної діяльності, Софія Русова разом із чоловіком Олександром, статисти-

ком Полтавського земства, також активно провадили просвітницьку та громадсько-політичну роботу в місті. А їхні вечірки, т. зв. журфікси збирали вишукане товариство полтавської прогресивної інтелігенції: М. Міхновський, С. Петлюра, Панас Мирний, А. Кучерявенко, В. Короленко, Б. Мартос, Гр. Ротмістров, М. Ркліцький та ін. Тож не дивно, що з часом родина Русових стає «центром українського життя в Полтаві» [2, с. 66], а «… все культурне життя Полтави почало закрашуватися українською ідеєю» [1, с. 170].

Окрім того, згадуючи Полтавщину як «наш край», С. Русова підкреслювала свою близькість до полтавської спільноти і через спільні культурні цінності – зокрема, через щире захоплення «чорнухинським мудрецем» – Григорієм Савичем Сковородою. Її захоплення було щирим і глибоким, адже вона вбачала у Сковороді не просто історичну постать, а свого духовного наставника. Свою глибоку повагу полтавським філософом вона прищепила і своїм дітям. Зокрема, Ю. Русов завжди підкреслював, що пошану до полтавського народного просвітителя й філософа Г. С. Сковороди була закладена в дитинстві його матір'ю Софією.

Цей символічний зв'язок між Софією Русовою та Полтавщиною через постать Григорія Сковороди має довгу історію. Ще під час перебування у Харкові наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. Софія Русова починає співпрацювати з Харківським товариством поширення в народі грамотності (ХТГ), ініціюючи створення видавничого комітету ХТГ С. Русова не тільки розробила програму діяльності видавничого комітету, а й стала його першим секретарем. Головним напрямом роботи ХТГ було видання та поширення в народі дешевих книжок, спрямованих на загальний розвиток малоосвічених читачів. Загалом, упродовж 20 років його існування, було видано 117 назв

книжок, деякі з них перевидавалися по декілька разів. Очікувано, що однією з перших літературознавчих праць С. Русової, виданої в рамках видавничого проєкту ХТГ, став нарис – «Страннік Григорій Саввич Сковорода. Біографіческій очерк» (Харків, 1894 р.), який витримав декілька перевидань (1894, 1898, 1903). Крім того, в журналі «Русская школа» за 1897 р. було надруковане її дослідження «Воспитательные идеи Г. С. Сковороды».

У відділ цінних і рідкісних видань Полтавської ОУНБ імені І. П. Котляревського зберігається біографічний нарис «Григорій Савич Сковорода», виданий Союзом споживчих товариств в 1920 році в Катеринославі.

Родзинкою видання є те, що імена як автора, так і перекладача «з московської мови», ховаються за криптонімами. Розшифрування криптоніма автора «С. Р.» не викликало особливих труднощів – адже це загальновідомий псевдонім Софії Федорівни Русової. А от для розкриття криптоніму перекладача «М. Л.» – ми звернулися до Словника псевдонімів полтавського літературознавця П. П. Ротача. Керуючись ним, було встановлено, що перекладач – літератор Максим Максимович Лебідь, уродженець Полтавської губернії.

Повертаючись до біографічного нарису, зауважимо, що, незважаючи на вельми лаконічний виклад (всього 16 сторінок), С. Русова зуміла змалювати переконливий образ Г. Сковороди. Зі сторінок нарису Сковорода постає не кабінетним ученим, а і ідеальному образі народного вчителя, який несе свої ідеї безпосередньо пересічним людям – у села, на ярмарки, у прості хати, іронічно називаючи свої навчання «Білий блин на чорній сковороді» [3, с. 10]. Як педагогині С. Русовій імпонує виховна ідея Сковороди про те, що вчитель повинен лише допомагати природі учня розкритися, а не нав'язувати йому чужі погляди.

Зауважимо, що С. Русова писала свій нарис не як історичну розвідку, а як настанову для молоді. Тож письменниця намагалася розставити акценти так, щоб молоді люди бачили у Г. Сковороді не «дивакуватого мандрівника», а еталон внутрішньої свободи та національної гідності, гідний наслідування. Власне, цій ідеї підпорядкована проста й зрозуміла мова та логіка викладання матеріалу.

Передовсім, пані Софія аргументовано доводить, що вибір Г. Сковороди – це не безвольне бажання «пливти за течією», а цілком усвідомлене обрання власного життєвого шляху – вільного життя самотнього мандрівника-філософа, аби зберегти свою внутрішню свободу та незалежність від офіційних інституцій і церковних догм. Володіючи винятковими здібностями й талантами, Сковорода мав безліч можливостей обрати різні соціальні ролі (клірика, півчого, регента, офіційного педагога), що надали б йому можливість в майбутньому вести сите й безжурне життя. Але, як зазначає сам Григорій Савич: «Я довгий час міркував про це, довго себе випробовував і побачив, що не можу вдатно грати ролю ніякої особи, окрім простої, безжурної, самотньої. Таку особу я вдаю й цілком задоволений» [3, с. 12].

Ще одна важлива виховна настанова С. Русової – плекання у молодого покоління почуття любові до України шляхом щеплення «імунітету» проти денаціоналізації та русифікації. Тож червоною ниткою через усю працю С. Русової проходить думка про незрадливу любов Г. Сковороди до України, яка й визначає усі його вчинки. Тому й не здається дивним, що Сковорода завжди повертається до рідної домівки після закордонних мандрів: «…швидко його серце засумувало за милим, далеким, рідним краєм…Сковорода вернувся назад на Вкраїну» [3, с. 5], «Та Сковорода вже сумував за батьківщиною, степами й садами. Він не міг довго лишатися далеко од любої йому України» [3, с. 7].

А то й зовсім міг відмовитися від слави й почту на чужині: «Скажіть цариці, що я не залишу батьківщини» [3, с. 13].

Головна цінність Г. Сковороди за Русовою – цілісність його життя, де замість слави і почестей він обрав, вільне життя мандрівного філософа і мав повне право просити, щоб на хресті були написані слова: «Світ ловив мене, але не впіймав». Згадуючи ці слова, педагогиня задає своїм читачам філософське питання: «Чи багато знайдеться між нами таких, у кого настачить сили, щоб усе життя віддати одній заповіді й одмовитися від усіх спокус гріха?» [3, с. 16].

Допомагаючи своїм читачам знайти відповідь на це питання С. Русова розвиває думку, що Г. С. Сковорода потребує вільних людей, які, як і він, матимуть відвагу бути собою, а не фанатичних послідовників, які б бездумно копіювали його спосіб життя. Тож вдумливий читач розуміє – що пізнавати Сковороду – то насправді пізнавати себе, а парадокс жити за Сковородою – то йти не його, а своїм унікальним шляхом.

На відміну від багатьох сухих біографій того часу, у своєму біографічному нарисі С. Русова зосередилася на внутрішньому світі Григорія Савича Сковороди. У підсумку, такий літературний виклад робить образ Сковороди живим і привабливим навіть для сучасного читача. Підтвердження сучасності і актуальності саме такого змальовування образу мандрівного філософа ми знаходимо у молодого українського письменника А. Любки. Він впевнений, що сучасна біографічна довідка про Сковороду в шкільній хрестоматії повинна мати наступний вигляд: «Вегетаріанець, вільнодумець і недовчений студент (адже формальну освіту він так і не здобув), експериментатор у віршуванні, харизматичний викладач, емоційний педагог, який міг учня назвати «свинською головою», неформал, який так

і не підлаштувався під «нормальне», рутинне життя, співак, що роками виспівував оперні арії при царському дворі, русофоб, давінчіанець, що спав чотири години на добу, пішохід, пастух і легенда» [4, с. 4].

На нашу думку, біографічний нарис Софії Русової «Григорій Савич Сковорода» набув нових смислів в умовах сьогодення, не втративши своєї актуальності, тож знайомство з ним може стати чудовим початком для пізнання особистості «нашого Першорозуму» – Г. С. Сковороди.

Список використаних джерел:

1. Русова С. Мемуари. Полтава : Рік, 2018. 312 с.

2. Жук А. Михайло Русов і його батьки (роля родини Русових в українському громадському житті). *Сучасність*. 1963. № 6. С. 44–73.

3. С. Р. [Софія Русова]. Григорій Савич Сковорода : біограф. нарис. Катеринослав : Видання Союзу споживчих товариств, 1920. 16 с.

4. Любка А. Сковорода: гіпстер, езотерик, вегетаріанець. *Сковорода. Найкраще* / Г. Сковорода. Львів : Terra Incognita, 2018. С. 4–5.

УДК 021.4:027.625](477.51)

Тетяна Тянутова,
завідувач відділу обслуговування
дошкільників та учнів 1–4 класів
КЗ «Чернігівської обласної бібліотеки для дітей»

СОФІЯ РУСОВА І БІБЛІОТЕКА 21 СТОЛІТТЯ : ВИХОВУЄМО СВІДОМУ ОСОБИСТІСТЬ ЧЕРЕЗ КНИГУ ТА ГРУ

Сьогодні, звертаючись до педагогічної спадщини Софії Русової, ми знову переконуємося, наскільки сучасними й актуальними залишаються її ідеї. Дитина як особистість, виховання через гру, книгу, живе спілкування та повага до внутрішнього світу маленької людини – ці принципи є фундаментом діяльності бібліотеки XXI століття.

Чернігівська обласна бібліотека для дітей у роботі з дошкільниками та учнями 1–4 класів послідовно втілює гуманістичні ідеї Софії Русової, поєднуючи традиційну книгу з ігровими, інтерактивними та творчими формами роботи. Дитяча бібліотека – це, насамперед середовище розвитку, у якому дитина навчається мислити, відчувати, співпрацювати й усвідомлювати себе частиною культури та суспільства.

Хочу поділитися досвідом нашої роботи та показати, як через книгу й гру ми виховуємо свідому, активну й допитливу особистість, формуємо любов до читання й закладаємо цінності, що супроводжують дитину протягом усього життя.

Одним із провідних напрямів нашої діяльності є національно-патріотичне виховання. У межах проєкту «Україна моєї мрії» та мовного проєкту «Відчуй смак рідної мови…» ми організовуємо різноманітні заходи, які допомагають дітям пізнавати рідну країну, шанувати її

традиції, мову й символи та відчувати себе маленькими, але важливими громадянами України.

Важливе місце в цій роботі займає популяризація української мови як основи національної ідентичності. Саме цьому присвячений мовний проєкт «Відчуй смак рідної мови…». У його межах постійно діють книжкові виставки «Мова – голос нації», «Нас єднає мова!» та «Читай українське», які знайомлять юних читачів із багатством і красою українського слова.

Українська мова постає для дітей як мова свободи й волі, як могутня духовна зброя українського народу в боротьбі за незалежність і Перемогу.

Закріпити мовні знання допомагають ігрові форми роботи: лінгвістичні забавлянки «Граємо – рідну мову вивчаємо», мовне знайомство «Чаруємося мовними скарбами…», мовні заморочки «Забави зі словами» – гра-перевірка знань фразеологізмів, мовно-патріотична гра «Українчики ідуть!». Перевірити себе у заміні запозичених слів українськими допомагає мовна гра «А українською кажуть так…».

Поєднання мови, гри та національних традицій яскраво проявляється у заходах до Дня вишиванки. Так, на блозі «Книжкові хованки» відділу обслуговування дошкільників та учнів 1–4 класів представлено інтерактивну гру «Знайди своє ім'я у вишиванці», яка дозволяє дітям зануритися у світ української символіки, поєднавши унікальність власного імені з красою орнаментів.

Крім того, ми створили інтерактивну карту «Вишивана Україна», яка запрошує дітей у віртуальну подорож нашою країною. Натискаючи на міста, вони дізнаються, які вишивальні орнаменти притаманні різним регіонам України, відкриваючи для себе багатство й розмаїття народної культури.

Таким чином, діяльність Чернігівської обласної бібліотеки для дітей органічно поєднує ідеї Софії Русової із сучасними формами роботи, де книга й гра стають потужними інструментами виховання свідомої, культурної та патріотичної особистості.

Щоб зацікавлення книгою переростало у внутрішню потребу читати й повертатися до бібліотеки, ми створили особливі простори для відпочинку та емоційного відновлення дітей – так звані book-зони.

Перша book-зона – «Книжковий бал принцес – дала старт проєкту. Її відкриття було приурочене Міжнародному дню принцес. У цьому просторі кожна дівчинка перевтілюється у казкову принцесу, одягнувши святкову сукню та корону, сфотографуватися й одночасно ознайомитися з книжковою виставкою, присвяченою правилам етикету, притаманним справжнім принцесам.

Цей проєкт одразу набув популярності серед маленьких читачів. Діти, які переживають складні воєнні реалії – перебування в укриттях, обстріли, страх і тривогу, – приходять до бібліотеки та потрапляють у світ краси, спокою й безпеки. Тут поруч із принцесами з'являються королева та вірні лицарі, готові стати на захист добра. Дівчатка одягають сукні принцес, хлопчики отримують символічні мечі й проходять обряд посвяти в лицарі.

Тут кожна дитина відчуває себе особливою, впевненою та захищеною. Створена як святкова локація, book-зона з часом перетворилася на повноцінний релаксаційний простір для дітей.

Популярність цього формату спонукала нас розвивати його далі. Ми продовжили функціонування book-зон, змінюючи їхню тематику та локації відповідно до пори року: «В обіймах книги і зими»», «Весна надихає на читання», «Бібліоліто: смачно, цікаво, книжково!», «Осінній затишок

з книгою» та інші сезонні простори, що поєднують читання, гру й емоційну підтримку дітей.

Окремим осередком тепла й підтримки у читальному залі став простір «Читай, дивуйся, усміхайся» – місце, де дитина може відчути спокій, радість і турботу. Це простір живого спілкування та світлих емоцій, у якому кожного маленького читача зустрічає бібліотечний кіт Кекс – символ затишку, доброти й щирої усмішки. Саме він допомагає дітям заспокоїтися, подолати тривогу та відчути, що тут їх чекають і про них дбають.

У цьому просторі діти відкривають для себе незвичайні книги сучасних форматів – інтерактивні видання, книги з доповненою реальністю, а також із задоволенням грають у настільні ігри, беруть участь у руханках і творчих активностях. Тут книга перестає бути лише предметом – вона стає другом, грою і пригодою.

Особливу роль відіграє арттерапія – як м'який і природний шлях до емоційного розвантаження. Незабутні враження подарував дітям майстер-клас «Малюємо тваринок на каштанах», під час якого звичайні каштани перетворювалися на чарівних їжачків, веселих совенят і різнокольорових жабенят. Озброєні пензлями та фарбами, діти поринали у світ фантазії, творчості та щирої радості.

Кожна створена фігурка ставала маленькою перемогою, доказом того, що з простих речей можна створити красу. Ці каштанові тваринки стали для дітей теплими сувенірами та нагадуванням: творчість лікує, підтримує і дарує надію.

В умовах постійного стресу такі зустрічі дають дітям можливість хоча б на мить забути про тривоги, прожити радісні емоції й зберегти відчуття справжнього дитинства – світлого, живого й наповненого вірою в добро.

Саме так бібліотека стає простором серця – де кожна дитина може знову усміхнутися.

Усвідомлюючи важливість підтримки емоційного стану дітей у час війни, ми створили казкотерапевтичний проєкт «З казки починається дитинство…». Він об'єднав книжкові виставки, терапевтичні та релаксаційні казки, а також особливі зустрічі з казками від бібліотечного кота Кекса на блозі «Книжкові хованки», які допомагають дітям заспокоїтися, прожити свої емоції та знайти внутрішню опору.

В рамках проєкту створено книжкові виставки:

1. Виставка-загадка «Хто-хто в рукавичці живе?» Тут діти мають можливість заглянути у справжню рукавичку і знайти її мешканців. Читачі охоче беруть участь у казковій вікторині «Знайди героїв казки», а за малюнками – характеризують казкових героїв.

2. Інтерактивна виставка-гра «З якої я казки?» Дітлахам пропонується врятувати героїв казок, які переплутала Бабуся-Ягуся. Персонажі розгублені, вони хочуть потрапити до своєї казки. Щоб допомогти їм, юні читачі повинні прочитати книгу і правильно назвати її героїв. Крім того, можна відчути себе актором, перевтілившись в одного з казкових персонажів. Розважаючи дітей, розповідаючи їм про цікаве і незвідане, казка вчить простим людським цінностям: доброті, взаєморозумінню, вмінню чинити правильно у складних ситуаціях.

3. Виставка книжкових снів «Казочка під подушку…». Тут зібрані найдобріші історії українських та світових письменників, які стануть у пригоді саме для вечірнього читання. Під лагідною подушечкою діти знаходять такі ж лагідні та милі історії. Лягати спати з ними зовсім не нудно. Прочитані на ніч, історії подарують дитині добрі сни, почуття спокою та захищеності.

Ці виставки дають можливість дітям поринути у світ казки: пограти з її персонажами, написати свої мрії, зазирнути до книжок, придумати свою казку…

Впевнені, що читання казок разом з батьками – найкращий спосіб допомогти дітям подолати страхи, невпевненість, впоратися з труднощами, якими б вони не були…

Особливе місце у проєкті посідають інтерактивні виставки однієї книги. Українська народна казка «Як звірі хату будували» допомагає дітям, разом з її героями, вирушити шукати край, де цілий рік літо і немає лютих морозів. Цей шлях сповнений цікавих та небезпечних пригод, але уміння домовлятися між собою, поважати та дружити один з одним, допоможе подолати всі труднощі. Адже гуртом краще жити, працювати та про спільне добро дбати.

А українські народні казки «Я Коза-Дереза», «Їжак та Заєць» перетворюють читачів на справжніх акторів: діти перевтілюються у героїв, приміряють костюми, крокують казковими доріжками, зазирають за тин, торкаються справжнього сіна та дізнаються, чим харчується коза. Казка стає живою, відчутною та справжньою, а емоційне занурення робить читання не лише цікавим, а й терапевтичним.

Саме таке поєднання казки, гри та книги стало невід'ємною частиною роботи нашого лялькового театру «Пізнайко».

До нас ходять саме «на вистави», адже популярність театру сягнула далеко за межі бібліотеки, особливо перемістившись в онлайн-формат. Наприклад, виставу «Рукавичка» на сьогоднішній день переглянуло 28 тис. користувачів на YouTube. Сьогодні ляльковий театр «Пізнайко» – це ще й рятівне коло для наших маленьких відвідувачів, де вони занурюються у казку, у світ неймовірних пригод, знахідок, відволікаються від страшних спогадів, водночас, наші вистави виховують, навчають.

Влітку у бібліотеці проводиться багато цікавих і різноманітних заходів у співпраці з пришкільними табора-

ми. Це книжкові та пізнавальні посиденьки, квести, інтелектуальні ігри, фешн-гра для ляльок «Паперова модниця», мозаїчне королівство «Малюнки з чарівних крапочок», пазл-пригода в Країні казок (складання пазлів за мотивами відомих казок), а також різноманітні інтерактивні ігри.

Для спокійного читання й відпочинку діти можуть завітати до «Літньої читацької альтанки». Тут на них чекають smart-книги у форматі «дивись і читай», пальчикова гімнастика «Малюємо шнурочками», казкові вікторини-естафети та рухливі ігри.

Через національно-патріотичні проєкти, мовні ініціативи, book-зони, арттерапевтичні та казкотерапевтичні практики, діяльність лялькового театру й інтерактивні форми роботи ми формуємо любов до читання, допомагаємо дітям відновлювати емоційну рівновагу, вчимо їх співпереживати, мріяти, вірити в добро й у власні сили.

Підсумовуючи сказане, можемо стверджувати, що бібліотека XXI століття – це живий простір розвитку, підтримки й надії для дитини. У своїй щоденній роботі ми переконуємося: ідеї Софії Русової про виховання через книгу, гру, творчість і повагу до внутрішнього світу дитини сьогодні набувають особливої ваги та нового змісту.

Список використаних джерел:

1. Мазур Г. Педагогічну спадщину С. Ф. Русової – в масову практику роботи національної школи. *Початкова школа*. 2001. № 5. С. 51–53.

2. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори. Київ : Освіта, 1996. 304 с.

3. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори : у 4 кн. / за заг. ред. С. І. Коваленко ; упоряд., прим.: С. І. Коваленко, О. М. Таран. Чернігів : КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. 328 с.

УДК 908-051(477.51):929Русова С.

Ірина Каганова,

завідувач відділу краєзнавства
КЗ «Чернігівська обласна універсальна наукова
бібліотека імені Софії та Олександра Русових»,
заслужений працівник культури України

ДО ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ СОФІЇ РУСОВОЇ СУЧАСНИМИ НАУКОВЦЯМИ ТА КРАЄЗНАВЦЯМИ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Софія Федорівна Русова (1856–1940) – громадська і культурно-освітня діячка, педагог-просвітитель, теоретик і практик дошкільної й позашкільної освіти, фахівчиня в галузі дитячої літератури та дитячого читання, організаторка бібліотечної справи, письменниця, мемуаристка, публіцистика, перекладачка, видавчиня. Активна учасниця політичного й культурного життя доби Української революції 1917–1921 років, член Української Центральної Ради, одна з організаторок українського жіночого руху.

Народилася наша землячка Софія Русова 18 лютого 1856 року в аристократичній родині Ліндфорсів у маєтку, що знаходився в селі Олешня Городнянського повіту Чернігівської губернії (зараз це Добрянська територіальна громада Чернігівського р-ну). Саме тут вона отримала початкову освіту, тут сформувався її світогляд.

Ще раз наголосимо, що постать Софії Русової (уродженої Ліндфорс) займає особливе місце в історії Чернігівщини. За радянської влади її таврували як «педагога буржуазно-націоналістичного напряму», її творчість була під забороною, а багатогранний спадок недоступний для українських читачів і дослідників. І тільки наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX століття активізувалося вивчення життя

та діяльності вченої в Україні і, зокрема в Чернігівській області.

Відтоді вийшли друком десятки досліджень, публікацій в тематичних збірках і періодиці чернігівських науковців та краєзнавців про життя, педагогічну та громадську діяльність Софії Русової, її сім'ю та вшанування пам'яті цієї визначної родини на теренах Чернігівщини.

Саме чернігівські краєзнавці довели, що попри шведське та французьке коріння, Софія Русова вважала себе «чернігівкою за духом», що стало важливим аргументом у дискусіях про її національну ідентичність.

Досліджували життєвий шлях і діяльність відомої землячки Іван Зайченко – професор Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, який входить до кола науковців, що відроджували педагогічну спадщину Софії Русової у 90-х роках XX ст., професор Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка Олександр Коваленко та доцент цього ж закладу Олександр Рахно – автори ґрунтовної праці «Гніздо вільнодумства і гуманності: садиба Ліндфорсів-Русових в Олешні та її мешканці». Олександр Коваленко детально вивчав чернігівський період життя родини Русових, а Олександр Рахно захистив кандидатську дисертацію на тему «Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України (друга пол. XIX – поч. XX ст.)» (2003), де детально проаналізував діяльність чоловіка Софії Русової, а також упорядкував і підготував до видання «Щоденники та спогади Олександра Русова» (2011), що є критично важливим джерелом для вивчення побуту та оточення родини.

Відомі також праці знаної чернігівської науковиці Тамари Демченко, яка досліджує громадсько-політичне

життя Чернігівщини кінця XIX – початку XX ст., де постать Софії Русової посідає чільне місце, а участь Софії Русової в українському національному відродженні та її ролі як однієї з піонерок жіночого руху в Східній Україні активно студіює доцентка Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського НУЧК імені Т. Г. Шевченка Лариса Юда. Окрім гендерних аспектів, Л. А. Юда розглядає внесок С. Ф. Русової в розбудову національної системи освіти та концепцію вільного виховання.

Можна називати ще імена сучасних науковців і краєзнавців регіону, що допомогли деконструювати радянський міф про Русову як про «буржуазну націоналістку». Ми пропонуємо зупинитися більш детально на доробку тих дослідників, які були серед перших шукачів істини про життя та діяльність нашої видатної землячки.

Це Людмила Студьонова (1942–2025) – наша колега, перша завідувачка відділу краєзнавства нашої бібліотеки, відома бібліотекар-бібліограф, дослідниця, журналістка, публіцистка, просвітянка, заслужений працівник культури України присвятила значну частину своєї діяльності поверненню імені Софії Русової в український науковий та культурний простір. А розпочалося її знайомство з постаттю С. Ф. Русової у далекому тепер 1989 році. Як згадувала Людмила Валентинівна, якось вона отримала бібліографічний запит від тодішньої заступниці голови Чернігівського облвиконкому, яка займалася гуманітарними питаннями, Валентини Данилівни Пронікової знайти будь-яку інформацію про уродженку с. Олешня Городнянського повіту Чернігівської губернії, педагога Софію Ліндфорс-Русову. І розпочався пошук… Звісно, на той час знайти майже нічого не вдалося, тільки в одній із старих радянських енциклопедій була невеличка інформація про

«буржуазну націоналістку» Русову та кілька посилань. Зацікавила публікація спогадів Софії Федорівни «Мої спомини» у збірнику матеріалів про громадське, культурне і літературне життя України XIX – початку XX сторіч «За сто літ» (1928). Замовили видання через міжбібліотечний абонемент і за сприяння тієї ж В. Д. Пронікової збірник був отриманий. Людмила Валентинівна уважно прочитала мемуари, зацікавилася сторінками спогадів про життя в Чернігові 70-х років XIX століття і, звісно ж, історією заснування в місті громадської бібліотеки. Це був 1990 рік, а наприкінці 1991 року в обласній газеті «Комсомольський гарт» з'явилося есе Людмили Студьонової «Приватне життя незнайомої жінки». На початку наступного 1992 року у цьому ж виданні був опублікований нарис «"Саша Ангел", або життя земського статистика Олександра Русова». Так розпочався непростий шлях дослідження життя та діяльності цієї неперсічної пари в історії Сіверщини Людмилою Студьоновою. Були публікації у збірниках, періодиці, а також у авторських книгах нашої шановної колеги. Брала також активну участь в укладанні біобібліографічного покажчика «Олександр Олександрович Русов» з серії «Історики та краєзнавці Чернігівщини». Зауважимо, що однією з останніх прижиттєвих публікацій Л. В. Студьонової стали «Начерки до біографії С. Ф. Русової (1856–1940)», що були надруковані у журналі «Сіверянський літопис» (№ 3, 2024). В усіх своїх дослідженнях Людмила Студьонова розглядає постать Русової не тільки як теоретика педагогіки, а як живу особистість, тісно пов'язану з історією Сіверщини.

Серед перших чернігівських шукачів істини – Людмила Зеленська (1944–?) – українська освітня діячка, публіцистка, музейниця, яка багато років працювала завідувачкою відділу Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника Михайла Коцюбинського і досліджувала громадське і літературне життя у Чернігові другої поло-

вини XIX століття. Звісно, постаті Софії та Олександра Русових не могли залишитися поза увагою науковиці. Так, наприклад, ще у 1996 році у газеті «Чернігівські відомості» була опублікована її стаття «Велика просвітителька» до 140-річчя від дня народження С. Ф. Русової, а 2001 року часопис «Літературний Чернігів» (№ 16) надрукував розвідку «Подружжя Русових і Чернігівщина».

Не можна обійти увагою і постаті відомих чернігівських громадських діячів та просвітників, які зробили визначальний внесок у популяризацію родинного кола Ліндфорсів-Русових та їх спадщини. Це Володимир Єрмак і Раїса Решетнюк. Володимир Олександрович Єрмак (1951–2024) – історик, журналіст та краєзнавець, який присвятив значну частину свого життя дослідженню спадщини Русових. Він – автор численних статей у місцевій пресі (наприклад, у газетах «Деснянська правда», «Чернігівські відомості», журналі «Сіверянський літопис» тощо), де висвітлював життя та діяльність Олександра та Софії Русових як «подвижників української ідеї», а також розповідав і про долю дітей Русових – Михайла, Любові та Юрія. Раїса Іванівна Решетнюк (1939–2017) – педагог та культурна діячка, голова Чернігівського відділення Союзу українок, заслужена артистка України, яку називають однією з головних ініціаторок відродження імені Софії Русової в Україні. Раїса Іванівна була людиною дії. Вона організовувала численні заходи, присвячені Русовим та ініціювала встановлення пам'ятних знаків. Її внесок – це не лише тексти у місцевій та всеукраїнській пресі, а й конкретні об'єкти та інституції, завдяки її зусиллям було засновано Благодійний фонд імені Софії Русової. Фонд опікувався не лише історією, а й сучасними проблемами освіти, впроваджуючи ідеї «вільного виховання» Русової в чернігівських садочках та школах.

Отже, внесок чернігівських науковців і краєзнавців у дослідження життя та діяльності Софії Русової та всієї родини Ліндфорсів-Русових вагомий, адже вони змогли довести, що спадщина Русових – це не лише про минуле, а про те, якою має бути сучасна українська школа та громадянське суспільство. Також чернігівські краєзнавці відіграли роль «адвокатів пам'яті» Софії Русової. Саме завдяки їхній наполегливості в часи перебудови та перші роки Незалежності постать видатної просвітительки була очищена від радянських ярликів «буржуазної націоналістки» та повернута в український науковий і культурний простір. І, нарешті, внесок чернігівців полягає у депровінціалізації історії міста. Досліджуючи Русових, місцеві вчені довели, що Чернігів на межі століть був не «глухою провінцією», а потужним інтелектуальним центром, де створювалися європейського рівня статистичні методи та прогресивні педагогічні системи.

Література

1. Єрмак В. Здійснилась її мрія : до 135-річчя з дня народження Софії Русової. *Життя Полісся* (Ріпки). 1991. 26 верес. С. 3.

2. Єрмак В. Зоря шляхетності [Софії Русової]. *Чернігівські відомості*. 2001. 16 лют. С. 5.

3. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової : навч. посіб. для пед. спец. Вузів. Чернігів : Деснянська правда, 2006. 263 с.

4. Зеленська Л. Подружжя Русових і Чернігівщина. *Літературний Чернігів*. 2001. № 16. С. 94–102.

5. Коваленко О. Б. Рахно О. Я. Гніздо вільнодумства і гуманності: садиба Ліндфорсів-Русових в Олешні та її мешканці / Благод. фонд ім. Софії Русової, Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Черніг. обл. орг. нац. спілки краєзнавців України. Чернігів : Лозовий В. М., 2012. 29 с. : іл.

6. Олександр Олександрович Русов (1847–1915) : біобібліогр. покажч. / Черніг. обл. універс. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; [уклад. О. Я. Рахно ; ред.: І. Я. Каганова, Л. В. Студьонова]. Чернігів : [б. в.], 2004. 116 с. (Історики та краєзнавці Чернігівщини ; Вип. 2).

7. Рахно О. Подружжя Олександр та Софія Русови у суспільно-політичному житті україни другої половини XIX – початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2012. № 5/6. С. 13–38.

8. Решетнюк-Костарчук Р. Світло душі Софії. *Деснянська правда*. 2011. 8 жовт. С. 4.

9. Решетнюк Р. Стежками Софії Русової. *Шлях перемоги*. 2000. 24 трав. С. 7.

10. Решетнюк Р. Шанують і в празі [Софію Русову]. *Чернігівські відомості*. 2001. 2 берез. С. 5.

11. Русов О. О. Щоденники та спогади / [упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., комент. О. Я. Рахно] ; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Черніг. від-ня ін-ту укр. археографії, Черніг. обл. орг. нац. спілки краєзнавців України. Чернігів : Десна поліграф, 2011. 317 с. : фот.

12. Русова С. Мої спомини / [передм. О. В. Проскура]. Передрук з вид. 1937 р. Київ : Україна-Віта, 1996. 208, [1] с.

13. Софія Русова – предтеча нової української школи : зб. наук. праць за матеріалами IV Всеук. наук.-практ. конф. (Чернігів, 25–26 лют. 2021 р.) / ДНУ «Ін-т модернізації змісту освіти» [та ін.] ; [за ред. І. В. Зайченка]. Ріпки : [б. в.], 2021. 167 с. : іл.

14. Студьонова Л. Начерки до біографії С. Ф. Русової (1856–1940). *Сіверянський літопис*. 2024. № 3. С. 142–155.

15. Студьонова Л. Олешнянські диваки. *Життя Полісся.* 1997. 11 черв. С. 3.

16. Студьонова Л. Приватне життя незнайомої жінки: (сторінки споминів Софії Русової). *Комсомольський гарт.* 1991. 14 груд. С. 5.

17. Студьонова Л. «Саша Ангел», або життя земського статистика Олександра Русова. *Гарт.* 1992. 15 лют. С. 4.

УДК 94(477.65-25)(092)

Сергій Михида

доктор філологічних наук, професор,
провідний бібліотекар відділу рідкісних
та цінних видань Обласної універсальної
наукової бібліотеки ім. Д. І. Чижевського
(м. Кропивницький)
заслужений працівник освіти України

«ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКА ІСТОРІЯ» СОФІЇ РУСОВОЇ

Софія Федорівна Русова (1856–1940), до шлюбу Ліндфорс, німкеня за батьківською лінією, француженка – за материнською, українка – за переконаннями, суттю, діячки із майже 70-літнім бекграундом громадського й політичну поступу, педагогічної діяльності останніх трьох десятиріч XIX і чотирьох – XX століть. І це фактично без перерв! Хіба що на час народження двох синів, яких безмірно любила, і котрі продовжили справу своїх батьків, та на перебування у в'язничній камері. Хоча й майже всі тюремні історії супроводжувалися далеко не толерованими жандармами перемовинами, читанням, співом українських пісень – фактично продовженням суспільної діяльності.

Життя цієї дивовижної жінки гідне візуалізації й оприявлення для якнайширшого загалу. Бібліографія її праць та досліджень доробку нині досить широка. Серед обширу наявних джерел зупинимося на двох досить промовистих, рефлексія яких розширить уявлення про відому українку а надто про її «Єлисаветградську історію». Йдеться про сторінки спогадів, де мовиться про перебування в місті Єлисаветграді, та працю «К двадцатипятилетию украинского театра» з присвятою М. К. Заньковецькій і дуже точними характеристиками рівня драматургічної й театральної діяльності наших земляків Тобілевичів: Миколи Карповича

(Садовського), Панаса Карповича (Саксаганського) та Івана Карповича (Карпенка-Карого).

Загалом географія діяльності Софії Русової вражаюча: Київ і Київщина, Чернігів і Чернігівщина, Одеса і Одещина, Харківщина, Санкт-Петербург, Прага. Не оминула її доля й нашого краю. Софія Русова з чоловіком, Олександром Олександровичем, знаним українським земським статистиком, етнографом, фольклористом і громадським діячем були безпосередньо долучені до протестних настроїв і рухів останньої чверті XIX століття в російській імперії, серед яких передусім українські, підживлені духом Кирило-Мефодіївського товариства, Шевченкового слова, громадівського руху. Участь у них прогресивних діячів Херсонській губернії, до якої належав і тодішній повітовий Єлисаветград досить широко висвітлена в наукових та краєзнавчих студіях, проте повсякчас потребує уточнень і ширшого осмислення. Життєвий шлях та праці Софії Русової дають таку змогу.

Цікавими є два аспекти точок перетину життя і творчості Софії Русової з нашим краєм. Перший – власне перебування, другий – осмислення дослідницею внеску краян у розвиток української культури, драматургії й театру, зокрема.

Щодо єлисаветградского вояжу родини Русових, то він пов'язаний із професійною діяльністю Олександра Олександровича – статистичними дослідженнями. Принагідно зауважу, що XIX століття стало добою розквіту цього наукового напряму. У фондах відділу рідкісних і цінних видань Обласної універсальної наукової бібліотеки імені Д. І. Чижевського налічується кілька сотень документів (статистичних звітів, описів функціонування освіти, медицини, економіки в цілому і сільського господарства зокрема, матеріалів з оцінки земель тощо). З цими матеріалами можна познайомитися на сайті бібліотеки.

Тож після чергового ув'язнення, яке сталося на хвилі репресій після вбивства російського царя Олександра II 1881 року, Софія Русова прямує до Єлисаветграда, де працював чоловік з колегами. Місто справило неабияке враження і на нашу візаві й на усіх, хто його відвідував. «Це було тоді ***одно з найкультурніших міст*** *(тут і далі напівжирний курсив мій – С. М.)* на Херсонщині, – пише мемуаристка, – там була гарна реальна школа, кавалерійська юнкерська школа…» [1, с. 155].

Але найбільше її тішили люди й багатство їхнього поступу в найрізноманітніших сферах. «Там жив ***наш*** відомий артільщик Микола Левицький[1], що один із перших зрозумів значення кооперативного принципу і з захопленням та з великим успіхом засновував ріжні виробничі артілі. Як з кожного новатора, з нього сміялися, висміювали його палкі промови, але життя показало всю правду його піонерства» [1, с. 155], – згадує С. Русова. Зауважу, що нині пам'ять «артільного батька» вшанована назвою однієї з вулиць Кропивницького.

Перебуває в площині рефлексії Софії Русової і Яків Гордін, засновник «Духовно-біблійного братства», якого В. Босько через понад століття залучає до «земляків – творців держави Ізраїль» [2]. Читаємо спогади: «Тут ми познайомилися з одною цікавою особою: Євреєм Гордіним, відомим на Херсонщині пропагатором нової віри – сполучення християнства з іудейством. Він поширював серед Євреїв ту думку, що їм треба стати ближче до землі, не обмежуватися самим торгом та ремісництвом, а також вчитися обробляти землю, і для прикладу він сам заарендував шматок землі, жив у хатині з цілою своєю дуже численною родиною і обробляв власними руками

1 Левитський Микола Васильович (1859–1936) – Артільний Батько – український громадський діяч і кооператор, організатор кооперативного руху в Україні, публіцист, член Української Центральної Ради 1917. У тексті прізвище Левицький подається в авторській редакції С. Русової.

ту землю» [1, с. 156]. Не можна оминути й згадку про Опанаса Івановича Михалевича, лікаря, громадського діяча, знаного своєю проукраїнською позицією, організатора народницького гуртка, в якому брав участь і секретар міської поліції Іван Карпович Тобілевич. «Жив у Єлисаветі ще один видатний Українець, – пригадує Софія Русова, – демократ чистої води, євангельської моралі у відносинах з людьми, доктор Михалевич» [1, с. 155].

Та все ж найяскравіші єлисаветградські враження в Софії Русової залишилися від родини Тобілевичів у цілому, й Івана Карповича зокрема. «Оселилися ми в хаті старого Тобілевича, батька славетніх артистів, – пише мемуаристка. – Хата стояла на кінці міста за цвинтарем в густому повному всяких овочів садку. Дід жив з старшим сином Іваном і його дітьми – дівчинкою Галочкою та двома хлопцями. Іван Тобілевич служив секретарем у місцевій поліції, ***але не мав нічого спільного з тим звичайним типом поліційного урядовця, до якого ми звикли.*** Веселої вдачі, цікавився всякими культурними справами, любив музику, з захопленням говорив про театр та про своїх братів-артистів. ***Його хата була осередком культурного життя міста.*** Ми відразу якось сприятелювалися з цим талановитим, високо натхненним "секретарем єлисаветградської поліції"» [1, с. 155–156].

Думаю, що перебування в осередку формування нового українського театру, спілкування з безпосередніми учасниками його поступу відбилося в дусі праці «К двадцатипятилетию украинского театра (посвящается глубокоуважаемой М. К. Заньковецкой)» 1906 року.

Ця праця стала другим, після виданої 1901 року в Києві колективної студії «Корифеи украинской сцены», без перебільшення фундаментальним мемуарно-літературознавчим дослідженням, системним з огляду на глибину проникнення в сутність драматургічної поетики, виявлення

чинників успіху постановки творів Івана Тобілевича на сцені. Ось лише декілька тез в авторському перекладі з оригіналу: «Карпенко-Карий ***перший засвідчив наскільки помилялися російські критики***, котрі засуджували українську драматичну літературу за її демократизм, він виявив, скільки ***драматичних індивідуальних колізій*** приховує це, напевно, надзвичайно стихійне життя села, ***скільки глибоких драматичних моментів*** переживало і переживає тепер це саме населення села при постійному зіткненні в ньому старих традиційних елементів з новими привабливими, але не завжди зрозумілими ідеалами» [3, с. 43]. Практично мовиться про появу на українській драматургічній ниві тенденцій так званої «нової» драми, представленої в європейській літературі норвежцем Генріхом Ібсеном, німцем Ґергартом Гауптманом, шведом Августом Стріндбергом.

Важливо, що дослідниця, не заперечуючи ролі сценічного втілення, захоплюючись режисурою й акторською грою, чітко розмежовує драматургію й театральне мистецтво. «Зараз, – стверджує С. Русова, – коли всі драми й комедії Карпенка-Карого надруковані у 5-ти томах, можна, читаючи їх, цінувати всі їхні ***художні*** переваги, ***незалежно від того захоплюючого враження, яке вони справляють на сцені*** у виконанні Заньковецької, Саксаганського, Садовського й самого автора» [3, с. 44]. Такий підхід увиразнює поступ української літератури до тенденцій світової, руйнує стереотипи меншовартості, утверджує її високу художність, засвідчує національно-патріотичний потенціал. «Вони (твори І. Тобілевича – С. М.) с***правді створили українську драматичну літературу***, поставили її на висоту вимог сучасного народного театру і більше за всі інші твори української літератури ***сприяли пробудженню української національної самосвідомості»*** [3, с. 48].

У цілому й мемуари і ювілейна драматурго- й театрознавча студія Софії Русової виявляють ***кілька***

граней діаманту нашої ідентичності: унікальність і одержимість їхньої авторки, її внесок у розбудову національної гуманітаристики, у формування національно-культурних пріоритетів; високий духовно-культурний потенціал Єлисавету й цілого нашого степового краю та його непересічних представників; самобутність і сумірність з європейськими тенденціями української драматургії й театру останніх десятиліть XIX – початку XX століття; сузір'я родини Тобілевичів.

А замість висновків ще раз процитую слова Софії Русової, пророчі й неймовірно актуальні нині, в умовах боротьби за державність із віковічним ворогом: «Покликана до життя грою артистів, народилася українська драматична література, за нею вслід підняла голову і поезія, і розповідна художня проза, і на момент загального пробудження усіх народностей Росії Україна не залишилася позаду інших, а голосно заявила про свої права на свою землю, на вільне життя, на своє слово. І в цей знаменний момент український народ не повинен забувати тих своїх діячів, які кращими творчими силами своєї душі не переставали закликати його до великих ідеалів свободи та правди» [3, с. 54].

Список використаних джерел:

1. Русова С. Мої спомини 1879–1915. Б. м. : б. в., 1928. С. 147–205.

2. Босько В. Наші земляки – творці держави Ізраїль. URL: https://library.kr.ua/wp-content/uploads/2021/02/bosko2.pdf

3. Русова С. К двадцатипятилетию украинского театра. *Театр як доля: Іван Тобілевич (Карпенко-Карий)* / упоряд. О. Чуднов. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. С. 23–56.

УДК 37(477.43)(091)(092)Русова С.

Галина Лісогор,
провідний бібліотекар,
Хмельницької обласної
універсальної наукової бібліотеки

ПОСТАТЬ СОФІЇ РУСОВОЇ У ДОСЛІДЖЕННЯХ КРАЄЗНАВЦІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Анотація. *У статті розглянуто подільський вимір життя й діяльності Софії Русової крізь призму історії освіти та досліджень краєзнавців Хмельниччини.*

Ключові слова: *Софія Русова, Поділля, Хмельниччина, краєзнавство, історія освіти, національна школа, громадська діяльність.*

Серед видатних діячів української культури і освіти XIX–XX століття чільне місце належить Софії Федорівні Русовій. Дослідники її життя і творчості одностайно захоплено і з великою пошаною говорять про дивовижну постать цієї особистості. «Вона за обсягом і рівнем просвітянської роботи в Україні стоїть на одному шаблі з Оленою Пчілкою і Христиною Алчевською. А за силою і пристрастю, з якими звучали її виступи на захист української культури, духовності, рідного слова ім'я Софії Русової можна зрівняти з Лесею Українкою. Видатний діяч визвольного руху, великий педагог, автор підручників (географії та французької мови), письменник, літературознавець, перекладач, автор багатьох досліджень з педагогіки, історії, географії, співзасновник педагогічної академії в Україні (17 листопада 1917 р.), співробітник численних журналів («Літературно-науковий вісник», «Світло», «Наша доля», «Пчілка» та ін.) і передусім великий патріот України. Ось далеко не повний перелік штрихів до портрета Софії Русової» [7, с. 44].

Понад два роки діяльність Софії Русової була пов'язана з Кам'янець-Подільським державним українським університетом (1919–1921). До м. Кам'янець-Подільський Софія Русова потрапила в лютому 1919 року у зв'язку з переїздом сюди деяких урядових установ Української народної республіки, в тому числі й Міністерства освіти, під натиском наступаючих більшовицьких військ.

У Кам'янці-Подільському розпочався новий плідний етап діяльності Софії Русової як педагога і громадського діяча. Тут вона з лютого 1919 року і до кінця зимового семестру 1920-1921 навчального року працювала лектором Кам'янець-Подільського державного українського університету: читала лекції і проводила практичні заняття з педагогіки на історико-філологічному факультеті. Одночасно займалася активною пропагандою і поширенням педагогічних знань. За редакцією С. Русової було видано кілька номерів двотижневика для дітей «Ранок». Тут її обрали головою новоствореної Української жіночої національної ради. Разом з іншими працівниками Міністерства освіти і ентузіастами педагогічної справи С. Русова брала участь у перевірці дитячих притулків міста, у заснуванні Товариства дошкільного виховання імені Песталоцці, для вчителів і батьків прочитала курс лекцій про форми і методи дошкільного виховання.

Крім освітньої діяльності Софія Русова в цей час проводила в Кам'янці-Подільському активну громадську роботу. Вона очолила створений на громадських засадах Комітет допомоги козакам і, незважаючи на відсутність державної фінансової допомоги, зуміла розгорнути його жваву діяльність. У співпраці з організацією Червоного хреста, яку в той час очолював Іван Огієнко, в місті було організовано збір коштів на допомогу українському війську [7, с. 44].

Суспільно-політична ситуація в Кам'янці-Подільському в той період була складною і суперечливою. С. Русова пізніше писала, що «це вже була агонія» української влади. Але й у таких умовах вона продовжувала активну просвітницьку і громадську роботу: брала участь у роботі різних гуртків, організовувала дитячі ранки, працювала в складі Української спілки видавництв. Ця спілка в умовах глибокої кризи і цензури з боку польських властей зуміла надрукувати деякі художні твори, серед них і «Малий Кобзарик» Тараса Шевченка, а також літературно-біографічні нариси про Г. Сковороду, І. Котляревського і П. Гулака-Артемовського.

У лютому 1920 року Товариство імені Песталоцці організувало міські курси дошкільного виховання, де С. Русова прочитала 10 лекцій, серед них: «Дитина: її фізичний і духовний склад. Досліди дитячої психології», «Впливи на розвиток дитини: спадщина і оточення», «Фактори виховання: ігри, праця, наука», «Форми соціального виховання дітей», «Розвиток мови як перший фактор навчання» та ін.

У березні 1920 року у Кам'янці-Подільському за участю С. Русової було організовано «величаве Шевченкове свято. Це була для нас несподівана радість, що в тих умовах так яскраво могло виявитись наше національне почуття» [7, с. 47].

На початку липня 1920 року у Кам'янці-Подільському знову встановилась радянська влада, відбувалось багато змін, у тому числі в житті школи. З приходом нової влади державний український університет продовжував свою діяльність. Софія Русова вже в нових умовах працювала лектором педагогіки. Вона від самого початку зайняла відверто негативну позицію щодо більшовиків та проводила цю лінію і надалі: «Трималася я національного грунту, на якому єдино згоджувалася працювати, і на цьому становищі лишалася весь час своєї праці серед них. Може оця прямолінійність

і створила серед них опінію «безнадійної петлюрівки», якій вони не робили особливих прикростей, може з уваги на мій вік» [6, с. 212].

В таких складних умовах Софія Русова ще деякий час працювала в Кам'янець-Подільському університеті, викладала в учительській семінарії, допомагала в роботі дитячого садка та інших дитячих установ, виступала з лекціями у місті та селах повіту. Але змиритися з політикою цієї влади, з атмосферою шпигунства, доносів вона не могла, тому з великим смутком і болем вимушена була емігрувати. «Прощавай, рідна, дорога Україно! Кидаю тебе з одним палким бажанням усі свої старі сили віддати на визволення твого народу, щоб знову пишалася ти й волею і наукою, і багатством…» [6, с. 223].

Подільські сторінки життя Софії Русової привертають увагу краєзнавців, істориків освіти та дослідників місцевої історії. Її роль у поширенні національної освіти та педагогічної культури регіону розглядається як частина історичного контексту формування національного самосвідомого руху в Україні. Краєзнавчі збірники Хмельниччини включають біографічні довідки, календарі пам'ятних дат та бібліографічні покажчики, де С. Русова фігурує як персоналія, що значною мірою вплинула на систему освіти регіону. Така увага свідчить про актуальність теми для сучасної локальної історії.

Софія Русова – постать національного масштабу, чиє педагогічне та просвітницьке надбання продовжують досліджувати не лише фахові педагоги, але й краєзнавці Хмельниччини та Поділля. Дослідження Віктора Адамського, Леоніда Білого, Анатолія Трембіцького, Віктора Прокопчука, Петра Слободянюка, Юрія Телячого, Олександра Завальнюка та ін. допомагають локалізувати спадщину С. Русової в історичному контексті регіону й розглянути її вплив на формування національної освіти на Хмельниччині.

Як зазначає в своєму дослідженні «Кам'янець-Подільський університет 1918–1919 рр. в історії освіти України» Олександр Завальнюк, доктор історичних наук, професор, Софія Русова займала дуже поважне місце серед викладацького складу Кам'янець-Подільського державного українського університету – первістку української демократичної вищої школи поряд з Іваном Огієнком, Дмитром Дорошенком, Михайлом Драй-Хмарою, Юхимом Сіцінським, Василем Бідновим тощо [4, с. 130].

У фундаментальній праці подільських краєзнавців Віктора Адамського, Богдана Крищука та Юрія Телячого «Просвіти» Поділля в добу директорії УНР (1918–1920 рр.)» підкреслено визначну роль Софії Русової поряд з іншими просвітянами в українізації шкільного навчання: введенням до переліку шкільних предметів української мови, української літератури, історії України, краєзнавства, реалізуючи національний принцип у змісті освіти [1, с. 15].

В дослідженнях Віктора Прокопчука, присвячених шкільному краєзнавству, місцевій історії освіти та культурі, С. Русова займає важливе місце як постать, пов'язана з розвитком шкільної педагогіки, впровадженням національних ідей навчання та системи освіти. Зокрема, у каталозі подільських історико-краєзнавчих матеріалів В. Прокопчук аналізує місце Софії Русової у краєзнавчому русі доби та підкреслює її зв'язок із освітніми трансформаціями в Подільському краї. Ці дослідження розглядають С. Русову не лише як видатну педагогиню, але й як історичну постать, яка формувала і закріплювала культурні й освітні ідеали у регіональному середовищі, що є важливим для розуміння місцевої історії та ідентичності.

Анатолій Трембіцький, подільський краєзнавець, кандидат історичних наук, у своїй статті «Український народний університет при українському клубі у Кам'янці-Подільсь-

кому (1919–1921 рр.)» зазначає високу громадянську активність Софії Русової під час доповідей на тему «Виховання громадянства» та засіданнях Ради лекторів. Автор привертає увагу до важливості включення С. Русової до локального культурного дискурсу й дослідження її педагогічної концепції на регіональному рівні [8, с. 280].

У працях подільського краєзнавця, кандидата педагогічних наук, доцента Леоніда Білого про історію шкільної справи на Поділлі Софія Русова згадується як одна з ключових постатей, що вплинула на розвиток національної школи та педагогічної практики в регіоні, особливо щодо методики навчання шкільної краєзнавчої діяльності [3, с. 7].

У збірниках видатного краєзнавця, українського історика, доктора історичних наук, професора, академіка Української академії історичних наук (УАІН) Лева Баженова містяться матеріали, контекст яких включає постаті педагогів і просвітителів, серед яких аналізується й спадщина С. Русової [2, с. 58].

Таким чином, твори С. Русової, написані у кам'янецький період, відзначаються новизною у постановці ряду питань педагогіки і школи та залишаються актуальними і для сучасного етапу розвитку української державності. І як заповіт із далекого 1919 року звучать нам її слова: «Щаслива та нація, яка має змогу утворити в своїй державі національну школу для всієї людності; вона сміло може дивитися на своє майбутнє…» [7, с. 57].

Список використаних джерел:

1. Адамський В., Крищук Б., Телячий Ю. «Просвіти» Поділля в «Просвіти» Поділля в добу Директорії УНР (1918–1920) : дослідження. документи. матеріали. Хмельницький : Цюпак А. А., 2016. 428 с.

2. Баженов Л. Краєзнавчий рух на Поділлі та Волині в добу Української революції 1917–1921 рр. *Освіта і культура Поділля в добу Директорії (грудень 1918–1921 рр.)* : матеріали Всеукр. наук. історико-краєзн. конф., 15 листоп. 2018 р. Хмельницький, 2018. С. 57–59.

3. Білий Л. Г. Педагогічна діяльність Софії Русової: ключові ідеї. *День Соборності України: історико-політологічні дискусії* : зб. наук. пр. Хмельницький, 2020. Вип. 7. С. 3–11.

4. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет 1918–1920 рр. в історії освіти України. *Духовні витоки Поділля: освіта, наука і культура на Хмельниччині* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 20 верес. 2022 р.). Хмельницький, 2022. С. 125–136.

5. Прокопчук В. С. Краєзнавство в Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1918–1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 1998. Т. 1. С. 20–28.

6. Русова С. Мемуари. Щоденник. Київ : Поліграфкнига, 2004. 144 с.

7. Сурова Т. І., Суровий А. Ф. Софія Русова у Кам'янці-Подільському: навчально-педагогічна, громадська та наукова діяльність. *Просвітницька діяльність Софії Русової :* зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту. Серія соціально-педагогічна. Кам'янець-Подільський, 2007. Вип. V. Т. ІІ. С. 43–58.

8. Трембіцький А. Український народний університет при Українському клубі у Кам'янець-Подільському (1919–1921). *Духовні витоки Поділля: заклади освіти в історії краю* : матеріали ІХ всеукр. науково-практ. конф. Хмельницький, 2019. С. 276–286.

УДК 069.8:[37:050.486(477)(091)“1917/1921”(092)

Олександр Міхно,

доктор педагогічних наук,
директор Педагогічного музею України
доктор педагогічних наук

НОВЕ ВИДАННЯ ПЕДАГОГІЧНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ «ПУБЛІКАЦІЇ СОФІЇ РУСОВОЇ В ЖУРНАЛІ "ВІЛЬНА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА"(1917–1920)»: ЗАДУМ І РЕАЛІЗАЦІЯ

Звернення до педагогічної періодики доби Української революції 1917–1921 рр. є одним із важливих напрямів сучасних історико-педагогічних досліджень. Журнал «Вільна українська школа» (1917–1920) є унікальним джерелом для реконструкції процесів становлення національної системи освіти та професійного самовизначення українського вчительства. В цьому контексті публікації Софії Русової мають особливу наукову цінність, оскільки поєднують педагогічну теорію, освітню політику й громадянську позицію.

Видання підготовлено в межах серії «Педагогічні републікації», започаткованої Педагогічним музеєм України у 2014 році. Серія орієнтована на введення до наукового обігу малодоступних і малодосліджених першоджерел з історії української освіти, а також на створення репрезентативних корпусів текстів, необхідних для подальших компаративних і концептуальних досліджень. Тринадцятий випуск серії – «Публікації Софії Русової в журналі "Вільна українська школа"(1917–1920)» – логічно продовжує цю дослідницьку стратегію. Видання присвячено двом ювілейним датам 2026 року: 170-річчю від дня народження Софії Русової (18.02.1856–05.02.1940) та 125-річчю з часу заснування Педагогічного музею при управлінні

Київського навчального округу (23.08.1901) – попередника Педагогічного музею України.

Основний задум укладання книги полягає у цілісному представленні публікацій Софії Русової в журналі «Вільна українська школа». Йдеться не про вибіркову антологію, а про систематизацію текстів у межах одного видання з урахуванням їх функціонального, жанрового та ідейного розмаїття. Такий підхід дає змогу простежити еволюцію педагогічних поглядів Русової в динаміці революційних подій та інституційних змін в освіті.

У книзі журнал «Вільна українська школа» постає як комплексне історико-педагогічне джерело, що поєднує програмні тексти, аналітичні статті, рецензії, документи професійних організацій та матеріали з освітньої політики. Такий підхід дає змогу інтерпретувати публікації Софії Русової не ізольовано, а в контексті редакційної політики журналу та ширшого освітнього дискурсу доби.

Структура видання дає можливість представити Софію Русову у кількох взаємопов'язаних вимірах: як теоретикиню національної освіти, як публіцистку, як рецензентку педагогічної літератури та як громадсько-політичну діячку. Це дозволяє подолати фрагментарне прочитання спадщини педагогині й перейти до комплексного аналізу її ролі в розвитку української педагогічної думки початку XX століття.

П'ять розділів книги структуровано за проблемно-функціональним принципом. Вони охоплюють передові редакційні статті, програмні педагогічні тексти, рецензії, публікації організаційного характеру та матеріали з історії журналу. Така композиція забезпечує внутрішню логіку видання та робить його зручним для наукового використання як джерельної бази.

У передмові до видання Президент Національної академії педагогічних наук України Василь Кремінь окреслює

концептуальні засади осмислення педагогічної спадщини Софії Русової в сучасному освітньо-науковому дискурсі, акцентуючи увагу на її значенні для розуміння процесів становлення національної освіти та формування ціннісних орієнтирів української педагогіки. Автор передмови підкреслює, що звернення до спадщини С. Русової має не лише історико-педагогічний, а й виразний сучасний вимір, зумовлений актуальними суспільними трансформаціями та викликами, які постають перед системою освіти. У цьому контексті В. Кремень зазначає, що рішенням Національної академії педагогічних наук України 2026 рік оголошено Роком Софії Русової, що надає виданню додаткового науково-культурного значення. Передмова виконує функцію мето-дологічного орієнтира, визначаючи рамки інтерпретації опублікованого корпусу текстів і актуалізуючи спадщину Софії Русової як важливий компонент сучасного історико-педагогічного знання. Цю позицію В. Кремінь формулює так: «У Рік Софії Русової це видання постає як форма наукової пам'яті та водночас як інтелектуальний орієнтир для подальшого розвитку української освіти» [1, с. 6–7].

Наукове консультування видання здійснювала доктор педагогічних наук, професор Ольга Сухомлинська. Її участь забезпечила концептуальну цілісність видання, методологічну виваженість добору та систематизації матеріалів, а також відповідність сучасним вимогам історико-педагогічних і джерелознавчих досліджень.

Укладачем видання є Олександр Міхно, доктор педагогічних наук, директор Педагогічного музею України. Пропонований корпус текстів підготовлено з дотриманням принципів наукової републікації, зі збереженням авторської мови, стилістики та орфографічних особливостей часу публікації. У процесі укладання здійснено уточнення вихідних бібліографічних даних і звіряння текстів за

першодруками, що забезпечує коректність використання матеріалів у подальших історико-педагогічних дослідженнях.

Формування корпусу джерел здійснено за участі Тетяни Полюхович, головного зберігача фондів Педагогічного музею України, яка забезпечила добір і оцифрування матеріалів з музейних фондів та їх первинну текстологічну перевірку.

Книга адресована науковцям у галузі історії освіти, джерелознавства, а також викладачам закладів вищої освіти, аспірантам і докторантам. Її можна використовувати як джерельну базу для подальших досліджень, а також у навчальному процесі під час викладання дисциплін історико-педагогічного спрямування.

Видання засвідчує послідовну науково-дослідну стратегію Педагогічного музею України, спрямовану на введення до наукового обігу систематизованих джерел з історії української освіти. Цілісне представлення публікацій Софії Русової в журналі «Вільна українська школа» створює належне джерельне підґрунтя для подальших історико-педагогічних досліджень і сприяє поглибленому осмисленню процесів формування національної освітньої традиції в контексті суспільно-політичних трансформацій початку XX століття.

Список використаних джерел:

1. Публікації Софії Русової в журналі «Вільна українська школа» (1917–1920) / НАПН України, Від-ня філософії освіти, заг. та дошк. педагогіки, Педагогічний музей України ; [укладач О. П. Міхно ; наук. консультант О. В. Сухомлинська]. Вінниця : Вид-во ФОП Кушнір Ю. В., 2026. 182 с. (Сер. «Педагогічні републікації» ; вип. 13).

УДК 004.774:37(091)(100+477)-051]Русова

Тетяна Золотаренко

науковий співробітник відділу педагогічного джерелознавства та біографістики Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського

СТОРІНКА «РУСОВА СОФІЯ ФЕДОРІВНА (1856–1940)» ЦИФРОВОГО РЕСУРСУ «ПЕДАГОГИ УКРАЇНИ ТА СВІТУ» ЯК ФОРМА РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ В ОСВІТНЬО-НАУКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У сучасному освітньо-науковому просторі, для якого характерний процес цифровізації та посилення ролі відкритих електронних ресурсів, особливої актуальності набуває проблема збереження, систематизації та репрезентації історико-педагогічної спадщини. Цифрові платформи дедалі частіше виступають не лише сховищем інформації, а й інструментом інтерпретації наукових знань, формування історико-педагогічної культури та національної освітньої пам'яті. У цьому контексті важливого значення набувають ресурси, що презентують діяльність видатних українських педагогів у широкому історичному, культурному та європейському вимірах.

Електронний інформаційно-бібліографічний ресурс «Педагоги України та світу» було створено у 2008 році. Нині він продовжує наповнюватися співробітниками Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського НАПН України в межах прикладного наукового дослідження: «Українська педагогічна біографіка в контексті європейського та світового освітньо-наукового, інформаційного простору» (2026–2028). Ресурс спрямований на систематизацію, інтеграцію та популяризацію

відомостей про життя, діяльність і творчу спадщину відомих українських і зарубіжних педагогів різних історичних періодів; нині містить понад 90 персоналій. Метою ресурсу є поширення найкращих здобутків педагогічної та психологічної науки й освіти шляхом узагальненого представлення біографічної, бібліографічної та повнотекстової інформації, а також висвітлення впровадження педагогічних ідей у практику. Структура ресурсу передбачає персональні сторінки з біографією, бібліографією праць і матеріалів про діяча, повнотекстовими творами, ілюстративними та меморіальними матеріалами. Варто підкреслити, що цифровий ресурс **«Педагоги України та світу»**, як і енциклопедичний біографічний словник **«Педагоги України (друга половина XIX – початок XXI ст.)»**, розроблено співробітниками **Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського**. Така інституційна спадкоємність забезпечує наукову достовірність матеріалів, методологічну цілісність і взаємодоповнюваність друкованих та електронних форм репрезентації педагогічної спадщини [2, 3].

Показовим прикладом цього є сторінка **«Русова Софія Федорівна (1856–1940)»** у цифровому ресурсі «Педагоги України та світу» [2], яка корелюється з енциклопедичною статтею, розміщеною у виданні: Педагоги України (друга половина XIX – початок XXI ст.): енциклопедичний біографічний словник (за наук. ред. Л. Д. Березівської [1]. Розміщення біографії Софії Русової в обох ресурсах створює цілісне науково-інформаційне поле та розширює можливості використання її спадщини в освітньо-науковій діяльності.

Софія Русова постає як видатна українська педагогиня, громадська діячка, організаторка українського жіночого

руху та теоретикиня національного виховання. Її життєвий і професійний шлях, представлений у цифровому ресурсі, охоплює ранній етап педагогічної діяльності, пов'язаний із заснуванням першого приватного дитячого садка в Києві, активну участь у громадсько-просвітницькому русі, викладацьку діяльність у різних освітніх закладах, а також державотворчу роботу в період Української революції 1917–1921 рр.

Особливої уваги заслуговує репрезентація Софії Русової як **педагога-емігранта**, адже еміграційний період її життя не лише не перервав, а й поглибив її науково-педагогічну діяльність. У цифровому ресурсі акцентується її робота в українських освітніх інституціях у Празі, участь у підготовці педагогічних кадрів, організація освітньо-виховних закладів для дітей українських емігрантів. Це дозволяє розглядати спадщину Русової в транснаціональному вимірі та підкреслює її внесок у збереження української освіти й культури за межами Батьківщини.

Значне місце в цифровій репрезентації посідає висвітлення наукового доробку Софії Русової, зокрема її праць із дошкільного виховання, теорії національної школи, дидактики, а також підручників і навчальних посібників, спрямованих на утвердження права українського народу на навчання рідною мовою. У цифровому форматі ці ідеї стають доступними для сучасних освітян, науковців та здобувачів освіти, що створює умови для їх актуалізації в контексті сучасних освітніх реформ.

Таким чином, сторінка Софії Русової в цифровому ресурсі **«Педагоги України та світу»** постає як ефективна форма репрезентації педагогічної спадщини в освітньо-науковому середовищі. Вона забезпечує інтеграцію біографічних, наукових і бібліографічних даних, сприяє

міждисциплінарному осмисленню педагогічної думки та підвищує доступність наукових знань. Для освітян ресурс є практичним інструментом професійного розвитку, а для українського суспільства загалом – важливим засобом збереження історичної пам'яті, утвердження національної ідентичності та популяризації внеску українських педагогів у світову педагогічну науку.

Список посилань

1. Антонець Н. Русова Софія Федорівна. Педагоги України (друга половина XIX – початок XXI ст.) : енциклопедичний біографічний словник / НАПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; за наук. ред. Л. Д. Березівської. Електрон. вид. Вінниця : Твори, 2025. С. 324–326. URI: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/745951.

2. Педагоги України та світу : електрон. інформ.-бібліогр. ресурс / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; наук. керівник Л. Д. Березівська. *Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського* : офіц. вебпортал. Київ, 2026. URL: https://dnpb.gov.ua/ua/informatsiyno-bibliohrafichni-resursy/vydatni-pedahohy/ (дата звернення: 11.02.2026).

3. Berezivska L. D., Pinchuk O. P., Hopta S. M., Demyda Ye. F., Sereda Kh. V. Creation of an information and bibliographic resource "Outstanding pedagogues of Ukraine and the world" and its influence on the development of digital humanities. *Information Technologies and Learning Tools.* 2022. Vol. 87, No. 1. P. 1–17. DOI: https://doi.org/10.33407/itlt.v87i1.4825.

УДК 025.171Русови:027.53.021(477.51-25)

Лариса Притиковська,

завідувачка відділу зберігання
КЗ «Чернігівська обласна універсальна наукова
бібліотека імені Софії та Олександра Русових»

ТВОРЧА СПАДЩИНА ПОДРУЖЖЯ РУСОВИХ У ФОНДАХ ВІДДІЛУ ЗБЕРІГАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМЕНІ СОФІЇ ТА ОЛЕКСАНДРА РУСОВИХ

Чернігівський період життя видатної родини громадсько-політичних діячів, науковців і просвітителів Софії і Олександра Русових мав значний вплив на розвиток культури і освіти в Чернігові та й Чернігівській губернії. Зі спогадів Софії Федорівни відомо, що Статистичне бюро, в якому статистиком працював її чоловік Олександр Русов «…було в той час наче центром культурного життя Чернігова, ініціатива у всіх громадських інтелектуально-мистецьких справах належала статистикам. До 1876 р. в Чернігові не було жодної публічної книгозбірні… В один із своїх поворотів з повіту статистики вирішили зорганізувати громадську книгозбірню». Подружжя Русових стали одними з ініціаторів заснування громадської бібліотеки, нині відомої як Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені Софії та Олександра Русових.

Внесок Софії Русової, чернігівки, яка, фактично, заклала основи української системи виховання і освіти, розробила перші українські підручники, створила Союз українок, боролася з русифікацією і була справжньою українкою, при цьому не будучи українкою за походженням, в розвиток педагогічної науки в Україні, є внеском у скарбницю не лише української, а й світової педагогіки.

Її педагогічні ідеї не обмежені часовими рамками, бо є глибоко науковими, народними, гуманістичними. Її думки набувають особливого звучання зараз, в час зміни підходів до філософії освіти і виховання, до дитини, в зв'язку з боротьбою за незалежність України. За свою активну життєву позицію, підтримку української культури та просвітницьку діяльність Софія Русова постійно зазнавала переслідувань, але наполегливо займалась просвітництвом. Вона жила ідеєю створення національної системи освіти, заснованої на вихованні справжньої особистості через індивідуальний підхід та повагу, активно підтримувала та висловлювала свою думку щодо захисту української мови. Одним із найголовніших завдань для українки залишалася пропаганда ідеї незалежності України. Творчий доробок Софії Русової великий і різноплановий – монографії, підручники, методичні розробки, а також рецензії, огляди, щоденники і мемуари. Близько 200 публікацій її авторства налічується в загальному доступі. У фондах Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Софії та Олександра Русових містяться роботи авторства подружжя Русових.

У фонді відділу зберігання знаходиться репринтне видання, віддруковане з видання 1905 року «Український букварь. По підручнику А. Потебні уложила С. Русова». Рідна мова є основою національної освіти і національного виховання і вивченню її потрібно приділяти увагу, починаючи змалечку – це головне в педагогічній концепції Русової. На відміну від інших букварів радянського періоду до букваря Софії Русової було залучено слова-символи національної культури, а також невеликі тексти для читання. Це і авторські твори, і фольклорні – вірші, казки, загадки, прислів'я і приказки, які розміщені для того, щоб збагатити і розширити національний світогляд дитини.

Інше репринтне видання «Софія Русова. Мої спомини», віддруковане з видання 1937 року. З передмови до видання: «Книжка, яку оце випускаємо в світ, вводить читача в атмосферу громадського й приватного життя на східній Україні в часі від визволення селян із кріпацтва (1861) аж до українського визвольного зриву (1917–1920) та останньої доби пореволюційних часів (включно з еміграцією до р. 1930-го). …В історії життя і праці родини Русових може найкраще відбивається історія української інтелігенції за останні ¾ віку, що характеризується повільним пробудження в ній почуття культурного зв'язку з народом, серед якого вона жила, й бажанням праці для нього». Вперше цю роботу Софії Русової було надруковано в журналі «За сто літ» у 1928 році за редакцією Михайла Грушевського, видання ж 1937 року уточнене й доповнене.

Видання 1996 року «С. Русова. Вибрані педагогічні твори», до якого увійшли праці Софії Федорівни про дошкільне виховання і школу, що містять досить сучасний погляд на загальну проблему школи й освіти, на методи організації навчання і виховання, на визначення цілей, завдань, форм і методів організації навчального процесу є у фонді бібліотеки.

Видавництво «Поліграфкнига» 2004 року видало книгу «Софія Русова. Мемуари. Щоденник». У своїх мемуарах Русова розповідає про життя у еміграції, свою діяльність у період національно-визвольної боротьби 1917–1921 років, про становище української освіти під радянською владою. У щоденнику описаний період з літа 1919 до осені 1939 року. Описані почуття і переживання за долю своїх дітей і України. Ця книга є у фонді відділу зберігання.

Наступне чотиритомне видання «Софія Русова. Вибрані педагогічні твори» у нашому фонді представлене двома книгами – третьою і четвертою. У третьому томі книги, яка

вийшла з друку 2008 року у Чернігові вперше опубліковані твори Русової, присвячені проблемам теорії і практики навчання і виховання. Четвертий том цієї книги надрукований 2009 року і містить праці з аналізом С. Русовою тогочасних направлень реформаторської педагогіки країн Європи й Америки та деякі історико-педагогічні статті, що не публікувалися в попередніх томах.

Олександр Русов – філолог, історик та етнограф, один із засновників української статистичної науки, активно працював у громадській бібліотеці, був у складі Чернігівської губернської архівної комісії, української Громади. Він розробив проєкти запровадження загальної початкової освіти в губернії та домагався впровадження викладання в школах рідною мовою. Більшість з понад 240 наукових і літературних робіт Русова є бібліографічною рідкістю. Творчий доробок Олександра Русова у фондах Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Софії та Олександра Русових представлений двотомним фундаментальним виданням «Описание Черниговской губернии», що було надруковане у 1898–1899 роках у Чернігові і містить узагальнення матеріалів по п'ятнадцяти повітах губернії, зібраних земськими статистиками у 70–80-х роках XIX ст. Оригінал видання зберігається у фонді рідкісних і цінних видань відділу зберігання бібліотеки і широко використовується для досліджень місцевими науковцями, істориками і краєзнавцями.

Ще одне чернігівське видання, упорядковане і підготовлене до друку колективом істориків, краєзнавців і українознавців, що побачило світ у 2011 році «О. О. Русов. Щоденники та спогади». У книзі опубліковано матеріали, які висвітлюють життєвий шлях Олександра Русова, соціально-економічні та політичні процеси в Україні в XIX–XX ст. Щоденник під назвою «Хутор Робинзон под Шаповаловкою»

Русов вів потягом серпня – вересня 1878 року, перебуваючи на хуторі поблизу с. Шаповалівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії, де родина викупила шматок землі і намагалась займатись сільським господарством. Автор дуже цікаво описав, що з цього вийшло. «Записки земского губернского гласного» – щоденник, який Олександр Русов вів з 1898 по 1901 рік і описував діяльність земських установ регіону, адже в той період він був гласним Борзнянського повітового та Чернігівського губернського земських зібрань. Ці щоденники та спогади вперше зібрані в єдине видання і надруковані без скорочень мовою оригіналу – і українською і російською.

Подружжя Софії й Олександра Русових брало активну участь у національному пробудженні українського суспільства, всупереч тогочасній політиці русифікації своєю діяльністю сприяли праву українського народу на незалежне існування.

Наукове видання

Софія Русова: сучасні виміри культурної та освітньої спадщини

Збірник матеріалів науково-практичної конференції
м. Чернігів, 19 лютого 2026 р.
До 170-ї річниці від дня народження Софії Русової

Укладач *К. М. Райхіль*

Передмова *Ю. О. Соболь*

Науковий редактор *В. М. Примак*

Редактор *І. В. Розумій*

Відповідальний
за випуск *Ю. О. Соболь*

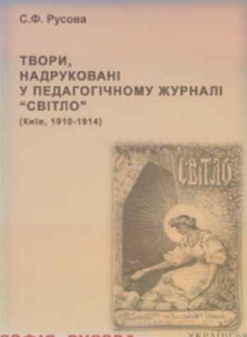
Комп'ютерна верстка *І. В. Розумій*

Друк Чернігівської ОУНБ імені Софії та
Олександра Русових
Тираж 50 прим.

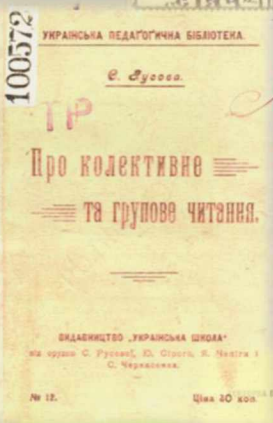
Видавець і виготовлювач
КЗ «Чернігівська обласна універсальна наукова
бібліотека імені Софії та Олександра Русових»
проспект Миру, 41, м. Чернігів, 14002
e-mail: chounb@ukr.net

СОФІЯ РУСОВА

Мої спомини

НОВА ШКОЛА СОЦІЯЛЬНОГО ВИХОВАННЯ